MSS No. 315 Subject PHILOSOPHY

Name of MSS Surya Siddhanta Viverana

Author

Period Folios 94

Script Sanskrit Source Prithi Pal Singh

Missing Folios 1-38, 41A-42, 46-51, 80A-81, 91A-93

38A

च भवति यथा वसंतो येव स्तः पुष्यति फलति वा स च दुष्ट। स्वजातीति मनु
ष्या मनुष्याणां संरक्षं भवत्येपि परस्परं शेरवे[illegible]कारं। यथैवं तत्र पर
चक्रागमोपीति ९७। श्लो० स्ततो विपर्ययो यत्र दुर्भिक्षं मंडले भवेत्। परच
क्रागमस्तत्र दुर्भिक्षं च स्वराजके ९८ यथा ग्री[illegible]शेतो शिशिरतो
वुष्मत्वादि तत्र दुर्भिक्षं ९८ भूमिकंपोरतः पातार त्वरिश्च प्रजापते देशो
सर्वसुखवापे ते दीर्घवेधो भवेद्यदि ९९ टी० सर्वसुखवापेतप्रदेशे दीर्घः
पापग्रहकृतवेधो भवति तत्र भूकंपादिभिस्य सर्वतोभद्रस्य प्रशस्त
मुपदर्शयति। १०१। श्लो० दीपो यथा गृहस्यांतरुद्योतयति सर्वतः तथेदं
सर्वतोभद्रं चक्रं स्थानप्रकाशकं। १०॥ इति उत्तरे पतितमन्यत्र पत्र दृष्टेषु
घेविनावलिमित्यादि लिखितं इति सर्वतोभद्रचक्रम् स्थाने शुभाशु
भं एव चक्रे पापग्रहस्य गृहीतः ननु एतत्तात्कालिकं चंद्रेतत्र न त्वच शु
दाहरवेधो विचार्य इति १०॥ इति सर्वतोभद्रचक्रस्य टीका। श्लो० चक्रं
शतपदं वक्ष्ये सस्वरं शात्तर संभवं नामादिवर्णतो ज्ञेया स्वत्वराश्यंश

कस्तत्र यात्॥१॥ तिर्यगूर्ध्वगता रेखा रुद्रसंख्या लिखेद्बुधः। जायते कोष्ट
कानां तु शतमेकं न संशयः॥२॥ न्यसेत्पावकईशादीनि रुद्रादि विदिशां क्र
मात्। पंच पंच क्रमेणैव मध्ये वर्णान्नियोजयेत्॥३॥ पंच स्वर समायो
गादेकैकं पंचधा कुरु॥ कुर्यात्तु पुभं धिष्ण्यान्यश्विन्यादीनि गृहराशि
चा॥४॥ कु घ ङ छो भवेत्स्तंभे रौद्री त्वैशानगोचरे। पृ ष ण ठा भवेत्स्तंभे हस्त
आग्नेयगोचरे॥५॥ भवेद्बुध फ ढः पश्चाद्धय ञ जो नराणां भे एवं स्तंभ
चतुष्के च ज्ञातव्यं स्वरवेदाभिः॥६॥ धिष्ण्यानि कृत्तिकादीनि प्रत्येकं च
तुरस्त्रैः साभिजंशकास्तत्र शते कद्वादशाधिके॥७॥ पदज्ञांशककोष्ठ
ष्ठस्थः क्रूरसौम्योपि वा ग्रहः। ततस्तद्वेधयेत्तिर्यक्पुंसां नामाद्य
नक्षत्रं॥८॥ सौम्यवेधे शुभं ज्ञेयं शुभं पापे त्ववैरम्मिश्रे मिश्र
फलं तत्र निर्वेधे न शुभाशुभं॥९॥ यदुक्तं सर्वतोभद्रे ग्रहोपग्रह
वेधनैः शुभाशुभफलं सर्वं तदिहापि विचिंतयेत्॥१०॥ इति ब्रह्म
यामले स्वरोदये शतपदचक्रम्॥ ॥ श्री॥ नामनेत्रे च चक्रेय स्वांशराशि

39A

अवकहडचक्रे सूपयुक्तत्वात्तृतीयावबोधिकां नामनक्षत्रमवस्थाप्योपदर्शी
यति शतपदं शतकोष्ठस्य स्तंभेन तत्र तस्य केचिदश्विन्यादिनक्षत्रालीनोदित
नवांशस्य यदाक्षरं भवति तथा मादेयं अन्यत्राद्द्वा स्वामिनमक्षरस्य च ना
माद्यक्षरं च पापग्रहविद्धं भवेदित्यर्थः अत्र प्रसेकं चतुरशास्त्रं संभवं घ
टिकां तेन तपात त्र नाम्नादिनवर्णितो नेत्ररा शंपूकाज्ञेयाः ।। पूर्वाये
त्तेयाक्रमेण रुद्रादि विदिशि अवकहडादीनि पंच पंच क्रमेण योजयेत्
ईशानकोणकादारभ्य पूर्वपंक्तौ पंचसु कोष्ठेषु अवकहडांल्लिखेत् । एवमा
ग्नेयात्मकपरज्ञानं दक्षिणपंक्तौ नैरृत्यात् पश्चिमेनय भजधात् वाय
व्यादुत्तरेगषदचलेति ।२। पंचसु अइउएओ तेषां स्वंवधादेकैकं पंचपं
चप्रकारं कुर्यात् यथाववि व वेवोकाकिकुकेको इत्यादि क्रमेण सर्ववर्णानां च
स्वरसहितानां कुर्यात् एवं वकारादयाः पश्चादधोगामिनः अकारादयउत्तमधो
गामिनः लिखितं मध्ये कुंपुष्टु स्थाने त्रीणि त्रीणि तत्तत्त्रीणि कुर्यात् कु
घङछ इति ईशानदिक्स्थ स्तंभे अथाद्यभेतत्र भवंति ।१। आग्नेयस्तंभे ह

त्तेपुष्यगण ठः नैरृते इति पूर्वाषाढा भुधफढः उत्तराभाद्रपदा वायव्ये दुथझमः एवं
प्रत्येकं वर्णाश्चतुष्टये अश्वादि नक्षत्रचतुष्टयं च स्वापकं भवतीति ज्ञातव्यं
दान्यस्मात् त्तरे अश्वत्तरमारभ्य चतुरष्टत्तरैः साभिजितिं अभिजित्सादीनि २८
भानि भवंति तत्र प्रतिनक्षत्रं चत्वारः चत्वारो शकः तेषां शका द्वादशा धिका
कशतं भवंति यथा अइउएउ। एवं डोववेबु रोहिण्यादे भानि भवंति।
पद स्तो शक को इत्यइ तिक्रू राः सो मेवी या दृश्यां शक को ट स्पः पास्मि
न्न स्तां शके स्थित स्तस्या नात्यु न स्ति पंक्तिमेणपु रुषस्य नामात्तर वे
धान्यो पदे ति योजनापं वेध फल माह। सौम्यवेध इति सौम्याः शुभ
ग्रहवेधेन शुभ फलं वा पापग्रहवेध शुभं मिश्रैः शुभाशुभग्रहैर्वेधे
मिश्रं निर्वेधे धमन्ये नामाद्य क्षरे शुभमशुभं च नक्षत्रं च यो तर्पयः । पदु
ण मितितत्सर्वं शुभाशुभमिहापि च क्रौ विचिंतयेत्। तत्किं सर्वतोभ
४० द्रचक्रे ग्रहवेधतः फलमुक्तं कथितमिति डो व वि बु इति चतुरक्षरै
रोहिणी नक्षत्रे द्वितीय पादिका वृषराशिः एवं सुमूल नाम्नोपि
तृतीयः इति सप्तपद चक्रविवरणं। अष्टाविंशति रेखानूर्ध्वं गतास्तिर्य

40A

येति वतारमिति रसंहितादो ऽवस्थेति॥ २०॥ अश्विन्याद्यं मघाद्यं च मूलाद्यं च क्रमेण
हि। उत्तरे पूर्वे दक्षिणे छत्रत्रयं मतं॥ २१॥ प्रतीचीमध्यरेखाग्न्यादीशान्तं तदृहपा
धिपः॥ २२॥ अश्वाद्यधीशो नरपती गजाधिपः क्रमेण तु एषां छत्रविधानेन ज्ञात
व्यं च शुभाशुभं॥ २३॥ राज्ञः शुभाशुभं समरनिर्णयप्रदो छत्रावस्था कार्येति
तेषां हाता दावि लिख्यादो प्रथमतः छत्रत्रयस्य स्वरूपशोभनं छत्रत्रयात्मकं चक्रं समा
लिख्य तत्र छत्रत्रये अश्विन्यादिनव नक्षत्राणि च समानि नवभागेषु लिखेत्। ए
वं त्रिषु सप्तविंशति नक्षत्राणि भवंति। प्रथमचक्रे अश्विन्याद्यं द्वितीयं मघाद्यं चक्रे
मेलोत्तरादिशो पूर्वस्मिन् दक्षिणे च छत्रत्रयं एतन्मते पूर्वाचार्याणामिति
छत्रदेशविभागमाह॥ २१॥ प्रतीचीति प्रतीची पश्चिमादिक् तन्मध्यरेखाग्र
त ईशानं तं तत दक्षिणापत्यन्ति देशपर्यंतं तद्ग्रहाधिपस्य अश्विन्यादि चक्रं।
तदाग्नेय्यंतरं नरपतेः तस्य मघादिकं छत्रं ततो नैरृत्यपर्यंतं गजाधिपस्य
मूलाद्यं इति छत्रत्रये अश्वाद्यधीशादिति अश्वपतिनरपतिगजपतिपः क्रमेण
विभक्तदेशाधिपः एषां शुभाशुभं छत्रविधानेन छत्रोपरि प्रमाणेन ज्ञात

५१

वे एतच्छत्रादि हरिकरराज्ञां कथं च्छत्र निर्णय इति। मूर्ध्न्येषां भरतानामुत्पन्न चैकैकं व्यव
स्थितं। तच्छत्रं तस्य भरपस्य शुभाशुभफलप्रदं।२४। तस्मात्पदस्मतत्र च्छत्रे सत्वं
शुभादिफलदं। च्छत्रत्रये स्मेषां भरतानामत्वं नामनक्षत्रं व्यवस्थितं तत्र पाचेदे
वदत्तस्य नामनक्षत्रं रेवतीमृत्तादे। च्छत्रेव नीते इति तस्य च्छत्रे शुभाशुभफ
लप्रदं तस्य शुभाशुभस्तु चकते विभागमाह।२४। चामरं कलशो वीणा च्छत्रं
दंडः पतिग्रहः स्थासनं कीलकेरस्तु नव भेदाः प्रकीर्त्तिताः।२५। सो। च्छत्रे नव भेदाः
कल्पिताः ते च चामरादयस्तत्रैव विचारत्नाय।२५। यत्र च्छत्रे स्थितेः शोभवे
गे तस्य विनिर्दिशेत्। फलं च चामरादीनां प्रत्येकं तु वदाम्यहं।२६। यत्रेति। यत्र
नक्षत्रेन तत्र गत्वा सोरिर्वर्त्तते तस्य भंगं वि निर्दिशेत्। तत्र चामरादीनां
नवभागानां प्रत्येकं फलं वदामि। चामरे इति।२६। चामरे चेडनावा यारनाव्ययि
श्च जायते। दुर्भिक्षं च भवेन्नवीणं प्रजापीडा न संशयः।२७। यस्य राज्ञः छत्रे चा
मरे वर्त्तेन तस्य देशे वायाम्बंडता प्रचंडा वायुर्वहतीसर्वा अनावृष्टिः दुर्भि
क्षं च प्रजापीडा जायते।२७। कलशस्य इति। पतितत्र्या दर्शे तत्रैव कालेश स्थि

42A

नेष्टा नैधने संग्रामे भंगः इत्यादि फलं जायते ॥ २७ ॥ दीप्ते स्थाने यदि पुत्रे लग्नपे राज्ञी वि
ने शपति । चलचित्तो भवेद्राजा भयभीता च मेदिनी ॥ २८ ॥ यदा सस्ते च वेसौरि
छत्रे दंडे पतनं हे स्थाने त्रये भवत्येव छत्रभंगो हि जायते ॥ २९ ॥ आसनस्य
भवेन्नाश आसनस्थे शनैश्चरे । युवराजभयः कीले वंधने रज्जुसंस्थिते ॥ ३० ॥
युवराजस्य राजकुमारस्य वंधनं राज्ञः । अत्रापवादमाह । सौम्यग्रहोतिचा
रस्थः शनिरुक्तफलो नाहि वक्रगः क्रूरयुक्तः सर्वं क्रूरं करोति सः ॥ ३१ ॥ सौम्य-
युक्तग्रहयुक्तोतिचारस्थः अल्पसमयेन राशिभोगानंतरं अन्यराशिग
तोतिचारस्थ उच्यते वामतादिनास्थितोपि निकृष्टफलो नाहि शनैश्चरो विधा
रणे स्वांशे युचिरकालस्थितो वक्रगत उच्यते तत्र क्रूरयुक्तः पापग्रहयुक्तः ।
सर्वं पापफलं क्रूरं निश्चितं करोतीति । शुभमित्रशत्रुविचारः कर्त्तव्यः शुभग्र
हो यदि मित्रं तदा शुभं फलं यदि मित्रं तदा कष्टेन कालेन न नाम भवतीति
एवं पापोपि यदि मित्रं तदा निकृष्टफलं भवेत् । यदि समग्रहस्तदा सम फ
लमित्यूहनीयं ॥ ३२ ॥ शनिराहुकुजादित्यापादचैकत्र संस्थिताः उत्तरा

धीशात्तेस्थानस्थितः छत्रभंगदाः॥२२॥ शन्यादयो यदा स्थित्वा आदि छत्रे तदेन्न
रेशाप्युक्ता भूपतेः॥२३॥ क्रूरश्चतुष्टयं वै वधबंधरोगसंभूतं भूर्व छत्रविनाश
यकाश्चितेषु वै सुराशिभिः॥२४॥ एतच्चादिमघादि छत्रे तिष्ठति एवं पापचतुष्कं चयदा
शुक्रे दुःसंयुतं दशलग्नपते छत्रविनाशो भाविता बुधैः॥२५॥ मूलादि छत्रे एक
दा भवति तारे वसन्त्येषु पत्रस्य गृहाधस्य च संभवः ३ लोगृहसमानापा छ
त्रभंगो विनिर्दिशेत्॥२६॥ एवं प्रकारेण उक्तपापचतुष्टयसंयोगेनान्येषु राज्ञे
षु यस्य राज्ञो पत्र छत्रे संभवः॥२६॥ झो यथा दुष्फलः सोपि तथा सौम्यफलो
गुरुः॥ भौमजौ मन्दगुरा हूचरविचंद्रे बलौ समौ॥२७॥ यत्र गुरुस्तस्य समर्द्धिः
पत्र शनीतत्र नाशु भाग्यमे एवं भौमजौ मन्दगुराहूचरविचंद्रे समो ज्ञातव्यो
॥२७॥ सौम्यक्रूरान्यदा छत्रे मूसावेकत्र संस्थिताः छत्रभंगो भवेत्तस्य पृथ्
व्यां कोप भवेत्॥२८॥ नृपनामर्क्षेगो राहुः केतुर्वा यत्र संस्थितः छत्रभंगो भ
वेत्तस्य विषदानेन भूपतेः॥२९॥ यत्र छत्रे नृपः स्वर्क्षे नामतश्चेत् ग्रहः एवं
दुष्ट समये कर्तव्यता मुपदर्शयति॥२॥ मृगपासहसंया ज्ञाहुसा ब्द्वगते
वाहनं विग्रहश्च तस्य जेष्ठाज्ञो छत्रस्येः क्रूर खेचरैः॥१८॥ एवं ज्ञात्वा यदा

२

43A

करोतिग्रहशांतिकं।यदुक्तं पापमध्ये तैस्तैस्तेन शांतिर्भवेन्नृपे।ब्रह्मयामले
छत्रत्रयचक्रे समाप्ते।अथातः संप्रवक्ष्यामि चक्रे सिंहासनत्रयं।येन विज्ञा
नमात्रेण ज्ञायते राज्ञनिर्णयः।१ सप्तविंशतिनक्षत्रैर्वेधैर्वेधं च नवी[illegible]
श्विनीमघमूलाद्यं पंचनाडीविभेदितं।२।सप्तविंशतिनक्षत्रैः प्रभेदैर्नवकेन
तु त्र्यात्मकं सिंहासनत्रयं भवति।२।अश्विन्याद्युत्तरे भागे मघाद्यं पूर्वतः स्थि
तं मूलाद्यं दक्षिणे भागे ज्ञातव्यं नृपते त्रयं।३।अश्वोत्तरे भागे स्वपतेरश्विनीमा
घं पूर्वतो नरपते मघाद्यं दक्षिणे तो गजपते मूलाद्यं इतरेषु नृराज्येषु न
पनामाद्येतो वदेत् शुभाशुभमिदं सर्वं यत्र छत्रेश निश्चितः।४।नाडीका
पंचवेधेन एकैकस्यासनं भवेत्।आधारं आसनं पट्टं सिंहं सिंहासनं तथा
।५।नाडिकापंचवेधे पंचनाडीक्रमेण आसनं आधारं पट्टं सिंहं सिंहासनं
इति पंचभेदाः प्रतिसिंहासनं भवति ५ अथ आधारादिफलं सर्वं एकैकस्य वदाम्य
हं ग्रहवेधवशाज्ज्ञेयं सौम्यक्रूरैः शुभाशुभं।६।एकैकस्य सर्वं साधारणं ह।
नृप आधारनाम्नि स्थे यदा पदेऽस्मिन् वेधितः पराधीनगतं राज्यं कुरुते नात्र
संशयः।७।मघाधारे नाडीनक्षत्रे आसनस्थे नक्षत्रे एकनाडी युक्तो भवेन्नृ
पः प्रधानपुरुषाधीशः प्रजाशांतिकरो भवेत्।इत्यादि शुभफलं भवति।८।

तत्कालेंदुगते रक्षे क्रूरनिर्वेधनाडिके। शुभावस्थे शुभे लग्ने संस्थाप्यो नृपआसने॥४
पट्टरक्षे यदा राज्ञा आसने चाभिषेकितः। पूर्वराज्यास्थितेनस्वं चिरं पालयेन्महीं ॥२॥ १२।
यदा पट्टनक्षत्रे आसने सिंहासने च। सिंहरूपे भवेद्राजा सिंहस्य आसने स्थितः
संग्रामेषु जयी नित्यमसाध्यामेव साधयेन्नृपः ॥३॥ सिंहनक्षत्रे आसने। सिंहास
नगते रक्षे तत्र स्त्रीभीविषमाकृतिः। चलचित्तो महाक्रोधी प्रजापीडाकरो नृ
पः॥३॥ सिंहासननाम विभागमते॥३॥ सिंहासनोपवेशमाह। तत्काले यस्मिन्स
मये स्वलग्ने मरयाः चंद्राधिष्ठितनक्षत्रे क्रूरनिर्वेधनाडिकायां गते लग्ने
शुभावस्थे राज्ञा आसने संस्थाप्यः। तादृशे शुभसंयोगे उपविष्टः सुखासने
उच्छिद्य शत्रुसंपातं एकछत्रां करोति सः॥३॥ तादृश नाडीनक्षत्रे क्रूरग्रहवर्जिते य
दि राजा सुखासने उपविश्य सुखाभवो क्रूरग्रहस्य नाड्यां चंद्रे उपविष्टा यदासने
वेधं नभ दिराशिस्थे नृपामृत्युश्च जायते॥४॥ आधानस्थ द्वगः सौरि रनो वृश्चिके
सामतेः। दुर्भिक्षे रौरवं घोरं प्रजापीडा च जायते॥५॥ आधानस्थ दोगतः सौ
रिशनिः॥५॥ आसनस्थापयदा सौरिर्युद्धेभंगप्रदो भवेत्। अथवा व्याधिपीडा
च घातदुःखं च जायते॥६॥ पूरस्य देयदा सौरिः पट्टराज्ञी विनश्यति। प्रियो
४८ वापि कुमारो वा मंत्रिवर्गस्तथापि वा॥७॥ सिंहस्य सिंहासनेवा यदा तिष्ठति स

44A

र्यत्रः तदाप्यत्र न संदेहो यदि शक्रसमोपि स न॥८॥ तथा च एभिस्त्रिभिर्विने
ता त्रैरभिषेको न कर्त्तव्यः युद्धादिकं च न कर्त्तव्यं किंतु ग्रहशांतिकमेव कर्त्तव्य
मिति भावः ॥८॥ कर्की किराकुमाहयाय यदा चेद्रुद्रैः संयुताः यस्यासनगता यदि ते
तदा तस्य भयंकराः ॥१०॥ यदा एते केंद्रयम्रुद्देषु मिलिताः सं ते ह्यासनगता
स्तेस्य राज्ञो भयंकराः ॥१२॥ क्रूरयुक्तोतिचारस्थः क्रूरनाडीगतोपि वा ह्यासने
चंद्रयोगेन कालरूपी शनैश्चरः ॥१॥ यस्यासने चंद्रयुक्तः क्रूरयुक्तोतिचार
स्थः क्रूरनाडीगतोपि वा भवेत् तदा स कालरूपी विनाशकरो भवेदित्यर्थः ॥
एवं भफलं दर्घाद्देवमंत्री न संशयः करोति विपुलं राज्यं यस्यासवेगतो भवेत् ॥
२॥ सिंहासनचक्रं त्र्यं ॥ स यकूर्मचक्रमाह कूर्मचक्रे पृथिव्यामिपद्मं तं कु
त्सियामले। येन विज्ञानमात्रेण ज्ञायते देशसंभवः ॥१॥ स्वदेशस्य पर
देशाभिभवज्ञानार्थं कूर्मचक्रमाह। यस्य पृष्ठे कदेशस्थादेवाश्चित्र शत्रु
कोटयः समस्ताः पृथिवीमध्ये भूपते दृश्यन्ते ॥२॥ कूर्मरूपम्य पर्दर्शयति यस्ये
त्यादि श्लोकः स्पष्टा एवं न व्याख्याताः ॥२॥ ता देशाः पर्वता ग्रामाः सागरा द्वीपदि
ग्गजाः सर्वे ते विधिना सम्यक् साध्यता येन तं प्रस्तुम ॥ इदं स्वरूपा सावधानहेतु
विधतासाधता तथा। मस्ताद्रू नन्तोलग्ना शोभने मन्त्रेकायथा ॥४॥ इह

45

शेषोऽपि महाकायो वराह शेषमस्तके तस्य चूडामणौ रुद्रः संस्थितो रूपकोपमः ॥ ५ ॥
एवं विधिः स शेषोऽपि कुंडलीरूपसंस्थितः कूर्मपृष्ठैकभागेन संस्थानं तु रसा
वभौ ॥ ६ ॥ वपुः स्कंधः शिरः पुच्छं नखांश्चित्रकुक्षिरेव च प्रमाणं तस्य कूर्मस्य
कथयामि प्रयत्नतः सैकाशीति सहस्राणि योजनानां वपुः स्थितः ॥ ७ ॥ तद
र्धेन भवेत् पुच्छं पृष्ठार्धेन नखैश्च तत्तिकं ॥ ८ ॥ ग्रीवा सायुत कोटीभिर्मस्तकं
सप्तकोटिभिः नेत्रयोरन्तरं तस्य कोटिरेका प्रमाणतः ॥ ९ ॥ मुखं कोटिद्व
यं तस्य हि गुणं तु पदे तथा ॥ एवं गुलीनां न खानां षु योजनायुतकल्पना ॥
एवं कूर्मप्रमाणं च कथितं चादिपामले ॥ तस्योपरि स्थिता चैषा सप्तद्वी
पायुता मही ॥ ॥ कूर्माकारं लिखेच्चक्रं सर्वावयवसंयुतं पूर्वभागे मुखं
तस्य पुच्छं पश्चिममण्डले ॥ १२ ॥ पूर्वापरं लिखेद्दीर्घं वेधं चोत्तरदक्षिणं ॥ ईशा
नराक्षसे वेधं मारुताग्नेतयोस्तथा ॥ १३ ॥ नाभिशीर्षे चतुष्पादकुक्षि पु
च्छेषु संस्थिते ॥ तारात्रयात्मके चास्मिन्सोऽगं यत्नेन चिंतयेत् ॥ १४ ॥ श्रुत
वह्निरनावह्नि मेषकाः शालभाः मृतोः खचक्रं परचक्रं च सप्रेताईतव्यः
स्मृतोः ॥ १५ ॥ कूर्म इति ॥ प्रथमं मंडलं विधाय तस्य पूर्वभागे मुखं पुच्छं रेखया
४४ वैधं लिखेत् एवमुत्तरदक्षिणं उत्तरदक्षिणं वेधं त्रिरेखं एवं ईशान
पश्चिमभागे पुच्छं १२ पूर्वापरा वतं वेधं मुखं २२

४५A

दिक्कोत्तरं कार्यं तत्र यः शेषः स नतांशाः तेषां ज्या मध्यज्या स्यात् मध्यज्या उदयज्या घात्य
यासं गुण्या त्रिज्यया भाज्या लब्धस्य वर्गः कार्यः तथा मध्यज्यावर्गः कार्यः वर्गयोरं
तरस्य मूले दृक्क्षेपः स्यात् दृक्क्षेपत्रिज्यावर्गयोरंतरस्य मूलं शंकुः स्यात् शंकुरेव दृ
ग्गतिर्वाच्यः उदयः स्यात् ततः मध्यलग्नार्कयोरंतरस्य ज्याच्छेदेन भाज्या लब्धं घटि
कादिलंबनं स्यात्। उदाहरणं॥ फाल्गुनामावास्यायां देशांतरसंस्कृतमध्यमाः स्पष्टग्रहाः त
त्र सूर्यः १०।८।६।३ चंद्रः १०।१२।११।११ पातः ०।१।१६।५० स्पष्टोर्कः १०।८।४।०।
४० गतिः ६०।४० अमावस्या ८।५६। एतत्कालिकाग्रहाः सूर्यः १०।९।१०।१७ पातः
अस्य ज्या २०।१६। ५।० एवं परमापक्रमज्यया ११७० गुणिता २९० १४।४९।५०।०
लंबज्यया ३।१५ भक्ता ११।४३।२४ जाता उदयज्या। अथ मध्यलग्नं ।८।२५।१।८।४८।
५०।० अस्य क्रांतिज्या ११।८।१२। अक्षांशाः २८।२४ अनयोरेकत्वयोगः ४०।
६। जाता नतांशाः एषां ज्या मध्यज्या २५।४८।५०। एषा २५।५८।५० उदयज्याघात्या ११।२४

45B

गुणितान्तरं १४४२९।५०।त्रिज्यया३४३८भक्तौ२०।२।१८ सकुज्यास्यवर्गः।४१९३१।२८।
४८मध्यज्ययावर्गः६५४७६२।८।वर्गयोरंतरं६०५४४६१।१३अस्यमूले २४६०।
३४जातोदृक्क्षेपः।अस्यवर्गः६०५४४४७।१३त्रिज्यावर्गः।११८१९४४वर्गयोर
तरं५५८६५४९४।४७मूलं अस्य२३६०।१७जातः शंकुएषः।पवदृक्क्षेपतिः।एषएव
मध्यलग्नशंकुः।एकराशिज्या१७१९ अस्यवर्गः २९।११४७।।दृग्गतिज्यायाः२४०
१भक्तः लब्धं १२३०।३९ जातः छेदः।मध्यलग्नं ९।२५।२८सूर्ययोरं१०।२५।१३(७)
तरस्य२९।४४।१९ज्या२०१५०७।छेदेन १२।३०।३९ भक्ता लब्धं घटिकादिलंबनं
१।२९।अथलंबनस्पष्टत्वधनविचारः।।मध्यलग्नाधिके भानौ तिथ्यंतात्प्रवि
शोधयेत् धनमूलेऽस्मकृत्कर्मयावत्सर्वं स्थिरीभवेत् यदार्कोमध्यलग्नादधि
कस्तदा लंबनं गणितागतपर्वतिथ्यंते योज्यं तदा मध्यलग्नार्कजनितंलंबनं का
र्यंततो लंबनं पुनः पुनः साध्यं कार्यं यावत्सर्वं स्थिरः स्यात् उदयाः अत्र मध्यलग्ना

४५

51A

तैस्तैः स्वैः केंद्रैः स्याच्चित्तिवक्रितां। परा स्वशीघ्रोच्चात् दूरस्थिता शीघ्रोत्तर रश्मिभिर्वामदृष्टि
णाकृष्टतनुर्ग्रहो वक्रगतिर्भवति। किंयत् दूरस्थस्य वक्रिता भवतीत्यपेक्षायामाह।
महत्त्वादिति। शुक्रभौमशीघ्रपरिधेरधिकत्वात् स्वशीघ्रोच्चात् सप्तमराशिगतौ भग्र
हस्तौ वक्रगती भवतः। गुरुबुधौ अष्टमगौ वक्रगती। एतच्छीघ्रपरिधेर्भौम
शुक्रशीघ्रपरिध्यपेक्षया अल्पत्वात्। स्वशीघ्रोच्चान्नवमराशिस्थः शनिर्वक्र
गतिर्भवति। तत्र स्फुटगमत्वार्थं केंद्रांशानाह। कृतर्तुचंद्रैरिति। यदा भौमस्य च
तुर्थे शीघ्रकेंद्रांशाः स्फुटाः षष्ट्यधिकशतमिता भवंति तदा भौमो वक्रगतिः स्या
त्। चतुःस्फुत्वारिंशदधिकशतमिता शुक्रकेंद्रांशैर्बुधो वक्रगतिः त्रिंशाधिकशते
र्गुरुः। त्रिषष्ट्यधिकशतमितैः शुक्रः पंचदशोत्तरशतमितैः शनिर्वक्रगतिः स्या
त्। एतैरेव स्वस्वकेंद्रांशैः स्वक्रांशशोधनावशिष्टांशतुल्यैः स्फुटैर्यथा स्फुटकेंद्रांशै
र्मार्गगा भवंति। तत्र षट्सप्ततिवत्साधिकशतमितैः भौमः षोडशाधिकाद्विशतमितैर्बु
धः त्रिंशाद्विशतमितैर्गुरुः सप्तनवत्युत्तरशतमितैः शुक्रः पंचचत्वारिंशाधि
कद्विशतमितैः शनिर्मार्गगो भवति। यथा बुधस्फुटशीघ्रकेंद्रांशा १६।२२।४१

यद्दिने चंद्रस्य त्रिंशाधिकशतमिता अनुर्ध्वंशीघ्रकेंद्रांशा भवंति तद्दिने वक्रारंभः। यद्
दिने षोडशाधिकशतद्वयमिता भवंति तद्दिने वक्रसमाप्तिः। तत्रैवं नवपत्रगतिः। स्पष्ट
न्यकेंद्रांशाः १७६।२२।४१ वक्रोक्तकेंद्रांशेभ्यो १० हीनाः ४६।२२।४१ कलीकृताः २९५२।४१
शीघ्राद्युभक्ते २८५।३२ मंदस्फुटाभुक्तिः ६।२० शोधिता जाता चतुर्थ्यंशीघ्रकेंद्रभु
क्तिः १०।०४।१२ अनया तत्रकला ११५२।४१ भक्ताः १०।४० यद्दिने केंद्रांशाः शोशते
१६ तद्दिनात्पूर्वं दशदिनानि चत्वारिंशत्कलाश्च वक्रितस्यातीताः एवं गम्यादिना
न्यपि कार्याणि। एवं यथासंभवमन्येषु दाहार्यः। अथ कांतिविच्छेदकाम्रदाह
र्यंते। तत्र चंद्रच्छेदकाम्रदाह्रियते। यथा त्रिज्यामितकर्कटेन वृत्तं कृत्वा स्व
रूपं मध्ये चंद्रगते १९।०।२५ तिष्याश ५।२।४२ मितं कर्कटेन महावृत्तं रचितं ततः
कक्षावृत्ते भगणांशेः ३६० रंकितं। तत्र चंद्रोच्चांशाः सप्तत्रिंशाधिकशत १३७
मिता यत ततः स्थानाद्दक्षिणोत्तरायतो मध्ये रेखा मध्यविंदुपरिगामि
नी कार्या। स्वोच्चरेखा। अन्यापि पूर्वपरायता मध्यविंदुपरिगामिनी रेखा कार्या मध्याविंदोरार
भ्य उच्चरेखायां चंद्रान्त्यफलज्या २।२०।३८ भक्तज्यि ३४३८ भागे ११।२२ नोच्चाभिमुखं कृत्वा रे
खाग्रात् त्रिज्यामितकर्कटेनापरं प्रतिमंडलवृत्तं कृतम्। उच्चरेखासंचरूर्ध्वं प्रतिमण्डली

52A

त्वा।तदपि मंडले उच्चरेखास्पर्शिस्थाने सप्तत्रिंशाधिकशतांशं दत्वा चक्रांशैः ३६० रंकितं।
अंतःफलज्याग्रस्पर्शिनी प्रतिमंडले रन्या तिर्यग्रेखा कार्या।अपोदाहरणं।मध्यमचंद्रं
शा ११५५।३७ मितशास्थाने दत्तं युग्मेपि चंद्रे दत्ते ततः प्रतिमंडलगतमध्यांशचिह्नात् म
ध्यबिंदुपर्यंतं सूत्रं देयं। तत्सूत्रं कक्षावृत्ते यत्र लगति तत्र स्पष्टग्रहो दृश्यते। उदा
हृतछेद्यके च प्रतिमंडलमेवाध्येगतम् अतः प्रतिमंडलगतमध्यांशचिह्नस्पर्श
मध्यबिंदोः सूत्रं कक्षामंडलपर्यंतं दत्तं तत्सूत्रं कक्षामंडले यत्र लग्नं तत्र तत्स्था
नकक्षामंडलगतमध्यचंद्रांशचिह्नयोरंतरगतांशाः फलं ४।२६ कक्षावृत्ते मेगत
मध्यमग्रहचिह्नात्स्य स्पष्टग्रहचिह्नेग्रग्रतः स्थिते फलं धनं।पश्चात् स्थिते ऋणं।य
था त्र पश्चात् स्थितत्वात् फलमृणं। उक्तं च सिद्धांतशिरोमणौ। कक्षाख्यवृत्ते प्रतिस
त्र सत्ते फलं चेम् मध्यस्फुटखेटमध्ये। ग्रतस्य पृष्ठे वगादरणं त्वत्र पृष्ठस्थिते स्वं क्रियते तु
त ज्ञैरिति। अथ भुजकोटिकर्णप्रदर्शनार्थं बुधशीघ्रछेद्यकमुदाह्रियते। तत्र शीघ्रछे
द्यकमुद्रा छेद्यकविधिमाशीघ्रफलज्यया विलिखेत् प्रतिमंडलगतग्रहचिह्नात्
कक्षावृत्तमध्यरेखापर्यंतं यत्सूत्रं सा कोटिः। कोटितलात् भूमध्यावधि भुजा
सैव भुजज्या। भूमध्यचिह्नात् प्रतिमंडलगतग्रहचिह्नपर्यंतं यत्सूत्रं स कर्णः। अथ

ज्यापिफलधनर्णज्ञानं पूर्ववत्। अथ नीचोच्चवृत्तमुदाहृयते तत्र पूर्ववत्कक्षावृत्तं विलिख्य
गणितेशेरंकितं कृत्वा कक्षावृत्तगतग्रहस्थानं मध्यं परिकल्प्यान्त्यफलज्यामितकर्कटके
न वृत्तं कृत्वा विलोमं भगणांशेश्चेद्धृये तो यथात्र कक्षावृत्ते मंदस्फुटभौमांशस्था
२१८ नं मध्यं कृत्वा भौमान्त्यशीघ्रफलज्या २२।६ मितकर्कटेन वृत्तं कृतं यत्तन्नीचोच्च
वृत्तं। तद्वृत्तस्य महीमंडलसंनिहितार्धस्य नीचसंज्ञा। कक्षावृत्तार्धगतार्धं गतार्ध
स्योच्चसंज्ञं ततो भूमध्यान्मध्यग्रहोपरिगतं नीचोच्चवृत्तोभयभागस्पर्शिनी
रेखां कुर्यात्। ततो नीचोच्चवृत्तो नीचयोर्मध्ये मत्स्यद्वयं विधाय तन्मध्ये तिर्यक्
रेखां कुर्यात्। अस्मिन्मांदभगणांकितनीचोच्चवृत्ते ग्रहः केंद्रगत्या सव्येन भ्रमति
ततो मंदकेंद्रं सव्येन देयं अस्मिन् शैघ्र्ये पुनर्ग्रहः केंद्रगत्यापसव्येन भ्रमतीत्यतः
शीघ्रकेंद्रमपसव्येन देयं। तत्केंद्रं नीचोच्चवृत्ते यत्रांशकलात्मके स्थितं तदग्रग्रहो
दयः तद्ग्रहोच्चरेखयोर्यदंतरं सा भुजज्या। नीचोच्चवृत्तगततिर्यग्रेखाग्रहयो
रंतरं कोटिज्या। ग्रहभूमध्ययोरंतरं कर्णः। अथ त्रिज्यामितकर्कटरचितत्वात्कक्षावृत्तस्य
व्यासार्धं त्रिज्यातुल्यमेवातो मृगादिकेंद्रे त्रिज्यादग्रार्धं कोटिफलेक्य कर्कादौ चाधोभ
वति। कोटिस्थिते रेतादृक्त्वान्मृगादौ त्रिज्याकोटिफलयोर्योगे कर्कादौ च वियोगे सति

53A

तत्फलं ग्रहे धनं ... त्रिग्रहोनीचोच्चवृत्ते न कक्षावृत्ते करणे
स्फुटाकोटिर्भवति। भजे फले चात्र भुजज्यातुल्यं सभुजः। ग्रहस्य चांतरायेंशा स्ते फलांस्त गा
स्तत्रैव कक्षावृत्ते यत्र लग्नं तत्स्थानस्य कक्षावृत्ते गत मध्यग्रहस्य चांतरा येंशास्ते फलांशाः
स्तत्रैव कक्षावृत्ते संपात स्थानस्य
धने एवं वृत्ता इह च भौमस्य केंद्रांशा २२६ स्थानस्य शीघ्रकर्णस्त्रैव कक्षावृत्ते संपात स्थानस्य
कक्षावृत्तगत भौममध्यमांशा २१० स्थानस्य चांतरे द्वादशकलाधिकचत्वारिंशदंशाः। जं
फलं तिसर्वे मुपपन्नाः। एवं चंद्रादीनां शरानयने। कुजार्किगुरुपाता नीग्रहवच्छीघ्रफ
लं वामे तृतीयकं मांदं बुधभार्गवयोः फलं। स्वपातोंशत ग्रहाज्जीवाशीघ्रात्‌ भृगुजसौ
म्ययोर्विक्षेप ... केंद्राविक्षेपात्‌ त्रिज्यया विचोः। ५४। शीघ्रजं च तत्पर्शा घ्र कर्ण
साधितं फलं मध्यमाधिकारोक्त प्रकारेणानीतेषु भौमशनिगुरूणां पातेषु ग्रहवत्‌।
तत्फलं ग्रहे धनं चेत्तदा तस्यात्तेपि धनं कार्यं। ग्रहे स्वर्णं चेत्पाते पि स्वर्णं कार्यं बुधशु
क्रयोस्तु तृतीयमंदफलं बुधशुक्रपातयोः वामं वैपरीत्येन धनर्णं। ग्रहे धनं चेत्तदा पातेस्व
र्णं ग्रहे स्वर्णं चेत्पाते धनं कार्यं। एवं पाताः स्पष्टाः स्युः। ततः स्पष्टस्वपातोनितस्पष्ट
ग्रहस्य ज्या कार्या। शुक्रबुधयोः शरानयने च स्वपाते न शुक्रबुधशीघ्रोच्चमेवोनं कृत्वा
शेषस्य ज्या कार्या। एवं कृता या गतिता गतागतमगुणं परकर्णेन भाज्या। लब्धं
विक्षेपः स्यात्‌ विड्शनानयने च चंद्रस्यान्त्यकर्णाभावात्‌ त्रिज्यैवोदाहारा। उदाहरणं।

स्पष्टचंद्रः ८।११।३१।०० चंद्रपातेन ३।६।२१।३८ ऊनः ५।१३।४।२२ भुजांशाः ०।२५।१९।३८ भुजज्या ६।६।३८
चंद्रमध्यविक्षेपे २७० न गुणिता २९६५२।३० त्रिज्या ३४३८ प्राप्त १५।३० जाता उत्तरविक्षेपलि
प्ताः ॥ अथ पश्चिमो भौमः भौमः ५।२८।४६।० भौमचलशीघ्रफले २४।२४ भौमे स्वर्णत्वा
प त्वात् भौमपाते १।१०।३।२४ स्वर्णं ११।२९।५०।३९ जातो भौमस्फुटपातः ॥ एष स्पष्टभौ
मे ५।२८।१६।१६।१२ पातितः ५।२८।५६।१४ जातं भुजान्तरं विक्षेपकेंद्रं ॥ भुजः ०।११।२।४६ ज्या
६३।४६ भौममध्यविक्षेपे ९० गुणिता ५७३६।० अंत्यकर्णे २५०।१४ भक्ता २।१७ जाता उ
त्तरविक्षेपलिप्ताः ॥ अथ बुधस्तृतीयमंदफलं ०।३।१८।२२ बुधे धनत्वात् बुधपाते ०।२०।४।२४
स्वर्णं ०।७।२२।५२ जातो बुधस्फुटपातः ॥ एष बुधशीघ्रोच्चे ३।८।२५।४० पातितः ८।८।११।
४८ जातानि दक्षिणविक्षेपकेंद्रं ॥ अस्य भुजे २।८।४९ ज्या ३।१८८।३० बुधमध्यविक्षेपगु
१२० णा ३८२६२०। अंत्यकर्णे २।१७।१०२ भक्ता १७६।१९ लब्धा दक्षिणविक्षेपलिप्ताः २।
८।११।२५ जातं भुजान्तरं विक्षेपकेंद्रं ॥ अस्य भुजज्या २१८०।२६ स्पष्टगुरुः ०।१२।५५।२
स्फुटपातः ३।०।३९।१८ दक्षिणो विक्षेपकेंद्रं ९।१२।१५।०५ भुजज्या २२५८।१२ दक्षिणा
विक्षेपलिप्ताः ५६।१७ अथ शुक्रशीघ्रोच्चं ६।१९।२।२२ स्फुटपातः ३।००।२२।११ विक्षे
पकेंद्रं भुजान्तरं ४।२८।४९।११ भुजे ११।११।१।३८ ज्या १७७८।५७ जातमुत्तरविक्षेपलि

शु।१४।१० अथ शनिस्पष्टः ६।१।१४८।०७ स्फुटपातः ३।१०४।२८।४४ विक्षेपकेंद्रमुत्तरं
३।१३।१९।२२ भुजज्या ३३४३।४८ उत्तरविक्षेपलिप्ताः १२२।१९ अत्रोपपत्तिः। मंदस्पष्टो
ग्रहः स्वशीघ्रप्रतिमंडले भ्रमति। तस्य पातोपि तत्रैव भ्रमति पातस्य विमंडलयोः सं
पातः। तस्मादारभ्य विक्षेपप्रवृत्तिः अथ सरलवंशशलाकया छिद्रकोणविधिना
कक्षामंडलं प्रतिमंडलं च विरचय्य तत्र प्रतिमंडले मेषादेः प्रतिलोमं पातस्थानं चि
ह्नयित्वा तत्र विमंडलं निवेशनीयं। पातचिह्नाद्राशित्रयांतरे विमंडलप्रतिमंड
लयोः संपातः तत्स्थानं त्रिसूत्रेणाऽस्य भेंतरे परमविक्षेपप्रमाणेन प्रतिमंडलादुत्तरतो
विमंडलं केनचिदाधारेण स्थिरं कृत्वा मेषादेरनुलोमं मंदस्फुटग्रहं मंडले विमंड
ले च दत्वा विक्षेपोपपत्तिं दर्शयेत्। तत्र तयोर्ग्रहयोर्यावदंतरं तावान् सूत्र प्रदेशो वि
लः क्षेपः। चक्रांकित क्रांतिवृत्तप्रपन्नं कृत्वा विमंडमपि राश्यंकं कृत्वा तत्र मेषादेर्व्यस्ति
स्फुटविक्षेपपातं दत्वा जेनाकिका अपक्रांतिवृत्तस्य मंडलस्य च क्षेपपातयोः संपातं
कृत्वा तस्माद्राशिषट्कम् अंतरेरेखा संपातिकृत्वा क्षेपपाताग्रतमेत्र रेखोत्तरतः स्फुटक्षेपभा
गैः दक्षिणतश्च तैरेव भागैर्विमंडलं स्थिरं कृत्वा निवेशनीयं। अथ ये पतिता विक्षे
पभागास्ते त्रिज्यागुणाः शीघ्रकर्णेन भक्ताः स्फुटाः क्षेपाः। अत्रानुपातः। यदि कर्णे

ग्रे एतावंतस्त्रिज्याग्रे कियंत इति । यतो भगोले त्रिज्यैव व्यवसाई । एवं चंद्रादीनां बहुविमंड
लानि कार्याणि । यतः स्वमंडले ग्रहा भ्रमंतीति । पातस्थाने विक्षेपाभावः । ततस्त्रिभेंतरे पर
मो विक्षेपः । अतएव पातः । तत्र यदा मेषादेः प्रतिलोमं कृतः पातश्च विलोमं । अतो नयो
र्वियोगः । शरा पंक्तिलवैः इतस्य दोर्ज्या साध्या । यदि त्रिज्यातुल्यपादोर्ज्यया पठितविक्षेप
तुल्यं प्रतिमंडलविमंडलयोरंतरं लभ्यते । तदाभीष्टग्रहस्थानजया दोर्ज्यया किमि
ति फलं शीघ्रकर्णविक्षेपः । अथ द्वितीयो नु पातः । यदि शीघ्रकर्णाग्रे एतावन् विक्षेप
स्तदा त्रिज्याग्रे क इति । अत्र गुणकभाजकयोस्तुल्यत्वान्नाशे कृते सति दोर्ज्यायाम
ध्यविक्षेपो गुणः । शीघ्रकर्णो हरः । फलं कक्षाप्रदेशविक्षेपो ज्यारूपः तस्य चापः
स्फुटविक्षेपः । अत्र चिह्ने सूत्रस्यैकमग्रं बध्वा द्वितीयाग्रे विमंडस्थग्रहस्थाने निबध्य
सूत्रकर्णः । सूत्रकर्णकक्षामंडलयोरंतरं स्फुटः शरः । अथ पक्षोतिवृत्तविमंडलयोः
क्षेपपातः । ते ग्रहे पातयोः साध्यः । ननु ज्ञशुक्रयोः शीघ्रोच्चात्तातकेंद्रं कृत्वा यो विक्षे
पस्त्वानीतः स शीघ्रोच्चस्थान एव भवितुमर्हति । न ग्रहस्थाने यतो ग्रहोऽन्यत्र वर्त्ततेऽपि
त इदमनुपपन्नमिव प्रतिभाति । तथा च ब्रह्मसिद्धांतभाष्ये ज्ञशुक्रयोः शीघ्रोच्च
स्थाने यावन् विक्षेपस्तावानेव पतनतस्तस्यापि ग्रहस्य भवति । अत्रोपलब्धिरेव
वासना ॥ इत्यादि

55A

सर्वं शिष्याय दर्शनीयं इति सर्वमुपपन्नं॥ अथ विक्षेपेण क्रांतिस्पष्टीकरणमाह। वि
क्षेपापक्रमैकत्वे क्रांतिर्विक्षेपसंयुतादिग्भेदे वियुतास्पष्टा भास्करस्य यथागताथ्य।
एवमानीतो विक्षेपः क्रांतिश्च यदि एकदिग्वास्थितौ तदा क्रांतिविक्षेपेण युतास्प
ष्टा स्यात् दिग्भेदे क्रांतिविक्षेपयोर्वियोगः स्पष्टा क्रांतिः स्यात् सूर्यस्य तु यथागता
क्रांतिरेव स्पष्टा। सूर्यस्य विक्षेपाभावात्॥ उदाहरणं। सूर्यः २।२५।१५।१४ वक्ष्यमा
णप्रकारानीतायनांशाः १६।५।५४ सायनोऽर्कः २।११।२।८ अस्मात्परमापक्रमज्येत्या
दिश्लोकेन क्रांतिरानीयते। सायनार्कभुज २।११।२८।५२ ज्या ३३१०।२६ परमापक्रम
ज्यया १३९७ गुणिता ४७०८९२८।१२ त्रिज्यया ३४३८ भक्ता १३६९।२६ जाता क्रां
तिज्या। अस्या धनुः १४।०।५५ जातं तत्र क्रांतिलिप्ताः सायनश्चंद्रः ८।२७।१६।५४
भुजः २।२७।१६।५४ ज्या ३४२२।५५ क्रांतिज्या १३९९।४।५६ क्रांतिः १४।३७।४२ दक्षिणा सा
यनो भौमः ६।१४।५३।४७ भुजः ०।१४।५३।४७ ज्या ८८२।५८ क्रांतिज्या ३५८।४५ क्रांति
र्दक्षिणा ३।५९।२। सायनो बुधः २।१७।०।०२ भुजज्या ३३८६।१२ क्रांतिज्या १३२५।२१
उत्तरक्रांतिः २२।२।८७ सायनो गुरुः ०।२९।०७।०६ भुजज्या १६६६।५४ क्रांतिज्या ६६६।
५७ उत्तरक्रांतिः ६८।१।६ सायनो शुक्रः ४।२६।२९ भुजज्या १९।१६।५५ क्रांतिज्या ७७८।५५

उत्तरक्रांति १८।५।५२ सायनः शनिः ७।३।५४।०१ भुजज्या २।१७।२० क्रांतिज्या ११।०।५६ क्रां
ती क्रांति १८।६।०७ चंद्र क्रांतिर्दक्षिणा १४।३७।४२ चंद्रविक्षेप उत्तर २।१५।३० भिन्नदिदि
कत्वादनयोर्वियोगः १२।२२।२४ जाता स्पष्टा क्रांति भौमस्य दक्षिणा क्रांति २५।०।३२
उत्तरविक्षेपः २।१७ वियोगः ११।५५।५५ स्पष्टा क्रांतिः २५।७।०४ बुधस्योत्तरक्रांति १३।२१।०७
दक्षिणाविक्षेपभिन्न १७।६।८ यदिकत्वादनयोर्योगः जाता स्पष्टा क्रांतिः ६२५।४८
शुक्रस्योत्तरा क्रांति १८।५।२ उत्तरविक्षेप १४।१० योगः ८५।१९।४९ जाता स्पष्टा क्रांतिः
शनैर्दक्षिणा शनैर्दक्षितिः ६२५।४८ शुक्रस्योत्तरा क्रांति १८।५।२ उत्तरविक्षेप १४।१०
योगः ८५।१९।४९ जातास्पष्टा क्रांतिः शनैर्दक्षिणा शनैर्दक्षिणा क्रांतिः १८।६।०२ उत्तर
विक्षेपः १२।२।१८ वियोगः ६।३।४२ जाता स्पष्टा क्रांतिः। सायनग्रहात् क्रांतिसाधनो
पपत्तिः विषुवत् क्रांतिवृत्तयोर्याम्योत्तरं क्रांतिः तयोः संपातेऽक्रांतरेऽभावः ततस्ति
भेऽन्तरे जिनांशाः क्रांतिरग्रतस्तत्संपातादारभ्य क्रांतिसाध्या सच संपातो मेषादौ। प्रागयनां
शतुल्येऽन्तरे भवति। अतः सायनांशार्केग्रहात् क्रांतिः। अपविक्षेपमंडले यतो ग्रहस्थानं तस्य
क्रांतिवृत्तस्य च वृत्तियुगन्तरं सशरः। क्षेपवृत्तेनाजीवृत्तात् नालेयन्नियमं तरे सास्फुटा
क्रांतिः एवं शराक्रांत्योरेकदिशोर्योगेन भिन्नदिशोः स्ववियोगेन लभ्यत इति मिथ्यानुपा
तः। यदि त्रिज्या भुजज्या जिनांशज्या लभ्यते तदेष्टया किमिति परमपक्रमज्यागुणा

56A

कः त्रिज्याहरः। फलं कोटिः स्यात् तद्धनं कोटिः। अपकोटिसंयोगात्कि लेशरा भवति शरागे ग्रहः। अ
तः कोटिः शरेक्ष्मासंहृता स्फुटा भवतीति सर्वमुपपन्नं॥ अथ ग्रहाणां स्वाहोरात्रायनं।
ग्रहोदयप्राणहता स्वस्वाब्देकोध्दृता गतिः। चक्रासवो लब्धयुताः स्वाहोरात्रासवः स्यु
ताः ५६। यस्य ग्रहस्याहोरात्रमानेतुमिष्टं सायनतद्ग्रहाधिष्ठितराशिप्राणैः तस्य ग्र
हस्य स्वस्वगतिर्गुण्या स्वस्वाब्दैकैः १८०० भोज्या लब्धेन षट्शताधिकैकविंशति
सहस्रमितं चक्रासवो योज्याः। तएव तद्ग्रहस्याहोरात्रासवः स्फुटाः। यथा सायनोर्कः
२।११।२१।१८ स्य कर्कस्यत्वाद्वसमानेन कर्कप्राणैः २०५८ सूर्यस्य दृग्गतिः ५९।५२ गु
णिता ११९७२१।१६ स्वस्वाब्दैकाः १८०० भक्ता लब्धेन ६५।१ चक्रासवो २१६०० युता २१
६६५।१ जाताः सूर्यस्य स्वाहोरात्रासवः। सायनश्चन्द्रः ८।२७।१६।५४ धनुरसुभिः २०
५८ गतिः ७९०।३५ गुणिता १६२७९३।१४८ स्वस्वाब्दैराप्तं ९०४।१४ चक्रासवो २१६
०० युता २२५०४।१४ जाता चन्द्राहोरात्रासवः। सायनो भौमः ६।१४।५२।४७ गतिः ३१
।२७ तुलासवः २०२८ अहोरात्रासवः २१६२१।३२ सायनो बुधः ३।१७।०।०२ गतिः
४४।१६ कर्कासवः २०५८ अहोरात्रासवः २१६५०।४८ सायनो गुरुः ०।२९।१।१६ गतिः
३।१८ मेषासवः १२०८ अहोरात्रासवः २१६०२।२२ सायनः शुक्रः ४।२६।०।६।२९

तिः ५८० सिंहासवः २०८२ अहोरात्रासवः २१६५।१५० सायनः शनिः ७।३।५४ गतिः ११० वृश्चि
कासवः २०८२ अहोरात्रासवः २१६०१ ॥ ५७ ॥ दिनरात्रिचरज्यासवानयनं ॥ क्रांतेः क्रमोत्क्रम
ज्ये द्वे कृत्वा तत्रोत्क्रमज्यया हीना त्रिज्या दिनव्यासदलं तद्दक्षिणोत्तरं । क्रांतिः स्याद्विषुवद्भा
घ्नी क्षितिज्या द्वादशोद्धृता । त्रिज्यागुणा स्वाहोरात्रकर्णाप्ता चरजासवः तत्कार्मुकम्
दक्रांतौ धनहानी पूर्ववत्स्थिते । स्वाहोरात्रचतुर्भागे दिनरात्रिदले स्मृते । याम्यक्रां
तौ विपर्यस्ते हि गुणे द्वे दिनरात्रयोः । विक्षेपयुक्तोनितया क्रांत्या भानामपि स्वके ॥ ६० ॥ क्रां
तेः पूर्वोक्तप्रकारेण क्रमज्या उत्क्रमज्या च कर्त्तव्या । तत उत्क्रमज्या त्रिज्यायां पात्या शेषं
दिनव्यासदलं स्यात् । तत्र क्रांतौ दक्षिणदिशि स्थितायां दक्षिणमुत्तरदिशि स्थितायामुत्तरं
स्यात् । क्रांतिः क्रमज्या विषुवच्छायया गुणया द्वादशभिर्भाज्या लब्धं क्षितिज्या तत्क्षि
तिज्या च त्रिज्यया गुणया स्वाहोरात्रकर्णेन दिनव्यासदलेन भाज्या लब्धं चरज्यास
वः स्युः । एवं च धनुः कार्यं ते उत्तरक्रांतौ सत्यां पूर्वानीतस्वाहोरात्रस्य चतुर्थांशं स्था
नद्वये संस्थाप्यैकत्र धनं कार्यं तद्दिनार्धं स्यात् । अन्यत्र ऋणं कार्यं तद्रात्र्यर्धं स्या
त् । दक्षिणक्रांतौ सत्यां दिनरात्रिदले विपर्यस्ते भवतः । यत्र चरज्यासूनां धनुर्दे
ने कृते तत्र रात्र्यर्धं । यत्र ऋणं कृतं तद्दिनार्धं स्यात् । ते च दिनरात्र्यर्धे गुणे कृ
र्त्तव्ये । तथा सति दिनरात्रिप्रमाणे भवतः । भानां नक्षत्राणां क्रांतिर्विक्षेपेणैकतया

57A

ज्या॰स्पष्टज्ञेया कार्या। तत्क्रांतिभ्यां पूर्वोक्तप्रकारेणैन तत्र काले मयि दिनदलप्रमाणं कर्तव्यं
उदाहरणं सायनोर्कः ३।११।२२।८ अस्य क्रांति उत्तरा १४।०९।५५ अस्याः क्रमज्या १३६।३६ उत्
क्रमज्या २८५।४५ अनया त्रिज्या २४३८ हीना २१५२।१५ जातं दिनव्यासदलमुत्तरक्रांतेः
क्रमज्या १३६९।३६ विषुवद्भा ६। गुणिता ८२१।३६ पलकर्ण १२ भक्ता ६८३।४८ जाता क्षि
तिज्या एषा त्रिज्यया ३४३८ गुणिता २३५४२४२४२।२४ स्वाहोरात्रकर्णेन २१५२।१५ भक्ताः ७४६।
५१ जाता चरज्या अस्या धनुः ७५२।५४ जाता रवेश्चरजासवः। रवेः स्वाहोरात्रस्य २१६६
क्रांति उत्तरदिक्स्थत्वाज्जातं दिनदलं ७५ न्यचरं ५४।३।४५ चरजासुभिः ७५३।५ युतः ६।६।५।४०
५० जातं रात्रिवल्लां तेषां षष्टिविकलात्मकं ३६० भक्तो खेचरात्मके भवतः। दिनदलं ७।८।५।
त्रिदलं २।१५ ह दिनमानं ३४।८ रात्रिमानं २५।५२ जातं योयोगः ६०।१० जातं सूर्यसा
वनाहोरात्रमानं नाक्षत्रं सावनभुक्तिः ८।२७।१६।५४ क्रांतिर्दक्षिणा १४।२७।२४ विक्षे
पभुत ११५।२० भिन्नदिक्त्वादनयोरंतरं १२।२७।१४ जाता विक्षेपसंस्कृता क्रांतिः क्र
मज्या ११९०।१५ उत्क्रमज्या २४।७।२६ दिनव्यासदलं ३१९०।२४ क्षितिज्या ६४।३।१७
चरज्या ६७।२।२० चरजासवः ६९६।५५ स्वाहोरात्ररस्य ४।१४ चन्द्रभोगः ५६२५।१६
द्विः पुके चरजासवै ६९६।५५ हीनः ४९।२८।२१ क्रांति दक्षिणदिक्स्थत्वाज्जातं दि

नदलं। अन्यत्र युतः ६२२२।११ जातं रात्रिदलं चंद्रस्यानंतत्र सावनो होरात्रं ६२।२६ सावनो भौमः
१६।४।५२।४७ विक्षेपसंस्कृतक्रांतिः २५।१।४ दिनव्यासदलं दक्षिणं २४।८।१६ क्षितिज्या
७८।१६ चरज्यासवः ७९।२६ स्वाहोरात्र २१।६२।।२२ चतुर्भागः ५४०।५।२२ दिनदलं ५२२।
७ रात्रिदलं ५५९४।३९ सावनो बुधः ३।७।००।१२ विक्षेपसंस्कृतक्रांतिः ६२४।४९ दिन
व्यासदलमुत्तरं ३३३०।७ क्षितिज्या ४२५।२५ चरज्या ४३९।।१२ चरजासवः ४४०।५९
स्वाहोरात्र २१६७।५० चतुर्भागः ५४।४।२७ दिनदलं ५८५४।३६ रात्रिदलं ४९७४।२८ सा
वनः शनिः ७।३।४४।८१ विक्षेपसंस्कृतक्रांतिः ६६३।४७ दिनव्यासदलं दक्षिणं ३२७।५२
क्षितिज्या ३२९।५७ चरज्या ३३।८ चरजासवः ३३६।४७ स्वाहोरात्र २१६०।१९ चतुर्भागः
५४००।१७ दिनदलं ५०६३।४३ रात्रिदलं ५७४०।३।४ नक्षत्रक्रांतिविक्षेपदिनदलरा
त्रिदलानि भग्रहयुत्याधिकारे उदाहरिष्यामः। एवं नक्षत्रे सावनाहोरात्रस्यानीता
नि सर्वेषामप्य सावनाहोरात्रा होरात्राण्यानीयंते। चक्रांशचतुर्भागः ५५०० राके
त्र वरज्यासुभि ७५३।५६ युतः ६१५२।४५ जातं दिनदलं अपरत्र हीनः ४६४७।०५ जा
ते रात्रिदलं सूर्यसावनदलं ७।६ रात्रि १२ अहो ६०।०० चंद्रे वसुभि ११८०।५८ चक्रा
लव ५४०० एकत्र युता ६१००।५८ जातं रात्रिदलं अन्यत्रोनं ४६९९।०२ जातं दिनद
लं। एवं भौमादीनामपि दिनरात्रिदलेऽप्यानीया अग्रे चोपपत्तिः। विषुवत्क्रांतिं क्षे

58A

योर्याम्योत्तरमंतरे क्रांतिः। तयोः संपाते क्रांत्यभावः ततश्चिह्नांतरे क्रांतिर्येन तुल्यभागा अतस्ते
त्संपातादारभ्य क्रांतिमध्यास च संपाते मेषादेः प्रागयनांशतुल्ये अंतरे भवति। अतः साय
मांशात्तेव दात क्रांति यदि त्रिज्याभुजज्यया परमांशज्या लभ्यते। तदेष्यया किमिति प
रमक्रांतिज्या गुणः। त्रिज्याहरः। फलं क्रांतिज्या तस्याश्चापं क्रांतिः स्यात् तच्चापं क्रांतिः। अथ कुज्या
यद्वा द्वादश कोटिः पलभा भुजः तदा क्रांतिज्याकोटेः किमिति पलभागुणः। द्वादशाहरः।
फलं कुज्याः। क्षितिजोन्मंडलयोर्मध्ये होरात्रवृत्ते यावान् कालस्तत्र अंतरखंडकं।
मत्रोन्मंडलादुभयत्र क्षितिजतुल्येंतरे चिह्ने कृत्वा तयोर्निबद्धसूत्रस्या ईकुज्यास्येव त्रि
ज्यावृत्तपरिणता सी चरज्या सवा स्यादिति। विषुवद्दिने त्रिज्यैव द्युज्या क्रांतिवशात्तत्र
विषुवद्दिनाहोरात्रवृत्तांतरस्थानेन रूपपक्रमोत्क्रमज्ययाहीना त्रिज्या द्युज्या सा
ते सांतिर्यग्भुजः। त्रिज्याकर्णः। तद्वर्गांतरपदं कोटिर्द्युज्या स्या। यदि द्युज्याव्यासार्द्धे
एतावती तत् त्रिज्यावृत्ते किमिति त्रिज्या गुणः द्युज्या हरः। फले चरज्या तद्धनुश्चरमि
त्युपपन्नं। अथ तिथ्याद्यानयनं। भभोगोऽष्टशतीलिप्ताः खाश्विशैलास्तथा तिथेः। ग
हलिप्ता भभोगाप्ताः भानि भुक्त्या दिनानि च। अर्कोनचंद्रलिप्ताभ्यस्तिथयो भोगभाजि
ताः। गता गम्याश्च षष्टिघ्न्यो नाड्यो भुक्त्यंतरोद्धृताः। गम्य। अत्र स्पष्टाः षष्टिगुणाप्ते। १५००
भुक्त्या १६६।४ अत्र तत्तात् लब्धं ।१४७ अत्रैव रात्रे ८७।१३ योजितं ५७।०० जक्ताष्यनर्दशाशे

पः।अथ पनक्षत्रं चंद्रस्य ८।११।१०।१५ लिप्ताः १५०१।०।१५ भभोगः ८०० भक्ताः लब्धानि गतन
क्षत्राणि १८ शेषा ६१०।१५ षष्टिगुणा ३६६१५ भक्ता ८२२ गतनक्षत्रषष्टिगुणं ११८ गतिः ८२३
भक्तो लब्धा ३ घटी ५१।२७ घीराशौ ७०।१२ युता ५६।४० जातो मूलनक्षत्रे वर्त्तमानः ।अथ यो
गः।रविः ०।२५।१५।१४ चंद्रयोः ८।११।१०।१५ योगे ८।१।२५।२९ लिप्ताः २०१८५ अष्टश
त ८०० भक्ता लब्धा गतयोगाः २५ शेषात् १८५।२९ षष्टिगुणात् ११२९ रविपदा ५२
चंद्र ८२३।६ भुक्तियोग ८७९।५८ हृतात्लब्धा घटी ११।१८ घीराशौ ७०।१२ पातितोः
८१।२५ जाता वृद्धियोगः अथ करणं ।अर्कोन चंद्र लिप्ताः ९९५५।१ तिथिभोगा
०।१०।३६० भक्ताः लब्धं २७ अस्मात् प्रथमं शेषं ६ एकोनं ५ जाता गतकरणानि ।शेषात्
२२५।०१ तिथ्यर्धचंद्रतः घटिकाः।शेषं २२५।११ तिथ्यर्धभोगो ३६० पातितं १२५ अस्मात् षष्टिगु
णात् ७५०० भुक्त्यंतरं ७६६।१४ प्राप्तघटी ९।४७ घीराशौ ७०।१२ युता ७९।० जातो वालवकर
णं।अत्रोपपत्तिः।यदि अर्कोनचंद्रस्य लिप्ताभिस्त्रिंशत्तिथयो लभ्यंते तदेभिः
किमिति अत्र चक्रकलाभ्यः २१६०० त्रिंशता भागे लब्धो हरः ७२० अथ यदि चक्रक
लाभिः षष्टिकरणानि लभ्यंते तदा एभिः किमिति अत्र चक्रकलाभ्यः षष्ट्या लब्धो ह
रः ३६० अथ यदि ग्रहकलाभ्यो वैन्दुयोगकलाभ्यो वा सप्तविंशतिर्भानि योगा वा लभ्यं
ते तदा एभिः किमिति अत्र चक्रकलाभ्यः सप्तविंशत्या भागे वाऽदीनि ततः सप्तचरा

59A

ख्यकरणानि चामासेध्रुवकत्वएकैकं करणं परिकीर्त्तितं। तिथ्यर्धभोगं सर्वेषां करणा
नांतकल्पयेत्॥ एषा स्फुटगतिः प्रोक्ता सूर्यादीनां खचारिणां॥६४॥ अत्र शतलि
प्तान त्तत्रभोगः। विंशत्यधिकसप्तशतलिप्तास्तिथिभोगः। यद्ग्रहगतेन चोत्रमाने
यतस्य ग्रहस्य लिप्ताः कृत्वा भभोगेन अष्टशतमितेन विभजेत्। लब्धं गतन
क्षत्राणि शेषात् भगतभगम्याभुक्ता दिनानि लभ्यंते। अथ तिथिः। अर्कोनस्य चंद्रस्य
लिप्तास्तिथिभोगेन खाश्विशैलात्मकेन भजेत्। लब्धं तिथियो गताः। ये स्युः
शेषात्षष्टिगुणात् सूर्यचंद्रभुक्त्यंतरेण भक्तावेचघो लभ्यंते तिथिशेषं तिथि
भोगे ७२० नियास्यशेषं गम्यं स्यात् तस्मात् षष्टिगुणात् भुक्त्यंतरेण लब्धा
नाड्यः स्युः बवादीनि चरकरणानि मासे अष्टाचारं परिभ्रमंति तत्तस्तिथि
भोगस्य ७२० र्द्धं करणभोगः स्यात्। सा च षष्ट्यधिकशतत्रयमितः। उदा
हरणं। स्फुटोर्कः २।२५।१५।१४ भुजांतरसंस्कृतश्चंद्रः ८।११।१०।१५ अर्कोनचंद्रः
५।१५।५५।१ अस्य लिप्ता ८८५५।१ खाश्विशैल ७२० भक्ताः लब्धा गतास्तिथयः
१२ शेषात् ५८५।१ षष्टिगुणात् ३५७०। सूर्ये ५६।५२ चंद्र ८२२।३६ भुक्त्यंतर ७६६।१४
भक्तात् लब्धा शेषघ ४८।४८ अर्धा वे ४७।१२ न दृश्तेनीति गम्या देवघटिकाः कार्याः
५४

60

शेषं ५८।५१।०१ त्रिज्याभोगे १२० पतितं १२५ जातं ग. स्पंमुस्यात् बाहुज्यागुणात् ९५००
भक्तंत्संतरहृतात् । लब्धं त्ला ७६ पूर्वधनात्रे ७६।१ योजितं ५७१०० जातं स्फुटं दरपा
घर्पः। अथ पनदक्षेत्रा चंद्रस्य ८।११।१०।१५ लिप्ताः १५०१०।१५ भभोगा ८०० सेकाः
लेख्या निगतं तत्त्रेचालिता १८ शेषं ६७०।१५ बाहुज्यागुणा घं ८ भेत्ता ८२३ एतत्स
त्रिज्यागुणं ११८५१ गति ८२३ भानां च प्रति पदुक्तराईतः प्रवृत्तिरतराकोनो
नाकरणानि स्युरिति सर्वमुपपन्नं॥ ॥इति श्री सूर्यसिद्धांतविवरणे
स्पष्टाधिकारो द्वितीयः॥ शुभमस्तु भवानी शंकर प्रसादात्॥ श्री॥

6.

24

६०

60A

सू.टी. अथ त्रिप्रश्नः॥ शिलातलेंबुसंसिद्धे वज्रलेपेपि वा समे तत्र शंकंगुलै
रिष्टैः समं मंडलमालिखेत् तन्मध्ये स्थापयेच्छंकुं कल्पनाद्वादशांगुलं तच्छा
याग्रं स्पृशेद्यत्र वृत्ते पूर्वापरार्धयोः। तत्र बिंदू विधायोभौ वृत्ते पूर्वापराभिधौ।
तन्मध्ये तिमिना रेखा कर्तव्या दक्षिणोत्तरा। याम्योत्तरदिशोर्मध्ये तिमिना
पूर्वपश्चिमौ। दिग्मध्यमत्स्यैः संसाध्या विदिशस्तद्वदेव हि। चतुरस्रं बहिः
कुर्यात्सूत्रैर्मध्याद्विनिःसृतैः॥ अंबुसंसिद्धजलसमीकृतभूभागे शंकुप्र
माणसूत्रेण मंडलमालिख्य तन्मध्ये द्वादशांगुलं शंकुं संस्थाप्य तच्छंकुग्रच्छा
या पूर्वाह्ने समये तद्वृत्ते यत्र स्पृशेत् तत्रापराभिधां बिंदुं कुर्यात् एवमपराह्ने
समये शंकुग्रच्छाया तद्योगस्थाने पूर्वाभिधं बिंदुं कुर्यात्। ताभ्यां बिंदुभ्यां
दक्षिणोत्तरगतं मत्स्यद्वयमुत्पाद्य मत्स्ययोर्मध्ये रेखा कार्या सा दक्षिणो
त्तरा। ततो दक्षिणोत्तरदिग्भ्यां मत्स्यद्वयमुत्पाद्य तन्मध्ये तता स्यात्। ए
वं मध्यंतरमत्स्याभ्यां विदिशः कार्याः तेन मध्याद्बहिर्निर्गतैः चतुर्भिः सूत्रै
श्चतुरस्रं कर्तव्यम्। एतत् दिक्साधनं मध्यमं स्पष्टादिनीनाय॥ सिद्धांतशिरो

६१ मणोग्रयाः। तत्काललग्नजीवयोरन्तरविवरं भौमकोणे मितमाहनेन लंबज्या प्रमितांगुले
रपनदिशेपः स्फुटो वालितेति घटी घटी तासु छाया प्रवेशो जातः। तात्कालिको नोर्कः
स्पष्टः ६।१२।७२।४४ गतिः ६०।१६ अस्य क्रांतिज्या ६६४७ पंचाशताधिकषोडशघ
टीतासु छायानिर्गमो वृत्तः। तत्कालीनः स्पष्टोर्कः ६।१३।५१।५२ गतिः ६०।१६ क्रांति
ज्या ६८९८।१९ अनयोरंतरं १।४२ वृत्तमाणप्रकारानीतं भकर्णेन ११।२५ गुणितं ३६।
१२ वृत्तमाणप्रकारेणानीतं लंबज्यया २।७४।२९ भक्तं नवमांगुलेः शेषं ३६।१३ अग्र
दशगुणं २८।७०।४४ तदेव भागो लब्धा यवाः ० शेषं २८।७०।४४ अग्रा ८ गुणं २२।१७।५२
भागे लब्धं वा लग्नं ० शेषात् ७४।२।२८ अष्टगुणात् ५९।४७।४४ लब्धोपरेणुः १
शेषात् २८।१७।२।४४ अष्टगुणात् २।२८।१।५२ लब्धं रथरेणवः ७ शेषा १।४५।१६।५२
अष्टगुणात् ११।६।५६ लब्धाः त्रसरेणवः २ लब्धा अंगुलादयः ०।६।०।१।१।७।२ पूर्वादि
गपनेदिशि चालिता स्फुटा भवंति अंगुलादिसंज्ञा त्रसरेणवः परेण वालाग्र
तदनुलिप्ता च मूकायवौ गुली परमाणवः क्रमतोष्टगुणिता नीति। अत्रोपपत्तिः।
अहोरात्रावर्तेष्टानां घटिकानां पूर्वाह्ने समं मंडलेन यावदंतरं तावदेवापराह्णे ताव
तीनां घटिकानां मगे भवति। अतस्तच्छाया गतेंदुभ्यां विज्ञानं उत्पन्नं तेपरं तत्का
लांतरेण यदर्कनां तरं तेनांतरितं भवति। अतस्तत्साधनापोतौ वैवतस्मिन

61A

कालेपगतिकस्मादत्तागुलानिपूर्वाह्णेयानिचापराह्णेतेषामंतरंतेनांतरितंभवतीमि
तस्तत्साधनायांतत्पैवतस्मिन्कालेपगतिकस्मादत्तागुलानिपूर्वाह्णेयानिचाप
राह्णेतेषांमंतरंकार्य्यंतत्तेलाघवार्थंतत्कालज्ञौतोयपात्रप्रवेशोत्तत्तीशनः।४४।
निर्गमवे।४५।तिसर्वमुपपन्नं।अथेष्टप्रभा।भुजः सूत्रोग्रलैसत्तदंतैरिष्टप्रभा
मता।पूर्वंलिखितवृत्तास्थितदक्षिणोत्तररेखायांयत्रशंकुच्छायाग्रेलग्नं तत्स्थान
पर्य्यंतंशंकुमूलावृत्तसूत्रोपावर्त्तगुलानितत्सारिमितोभुजः सहिवेध्यच्छाया
प्रोच्यते।अथसमानेसमेयं।प्राक्पश्चिमश्रितारेखाप्रोच्यतेसममण्डलेउन्मण्ड
लेविषुवमण्डलंपुकीर्त्यते।६।वृत्तातःस्थितशंकुमूलात्पूर्वापररेखायाकृतेस
ममण्डलपदेनोच्यते।यदासममण्डलपदेनोच्यते।यदासममण्डयोरवितदाभु
जाभावःनिरदादेशेमण्डलंसममण्डलवतस्ति श्रुतीतिसममण्डलमेवतत्रोन्मं
डलसंज्ञंभवति।सममण्डलमेवविषुवदिनद्वयमध्याह्ने विषुवच्छायाग्रेपूर्वा
पराश्रितरेखाजनितमण्डलंस्वदेशेनिपतविषुवन्मण्डलसंज्ञंभवतिक्षु
पाग्रारेखाप्राच्यपरासाध्याविषुवद्भागगतपा।शंकुच्छायाविषुवतोमं
ध्येमग्राविधीयते।७।दक्षिणोत्तररेखापांविषुवच्छायायत्रलग्नातत्स्था

नस्य स्पर्शिनी पूर्वापरा रेखा कार्य्या भुजये चेष्टच्छायेति पूर्वमुक्तमग्रसौ शंकुमूलदु
त्तरस्यांचेल्लघ्वातस्य विषुवच्छायायाश्चपदंतरं साऽग्रा स्यात शंकुमूलं दक्षिण
स्यां भुजोऽस्ति तदा न विषुवच्छायायोगादग्रा स्यात् यदा शंकुमूलादुत्तरस्यां तस्या
शंकुच्छाया विषुवच्छायातोऽल्पा स्यात्तदापि विषुवच्छायांतयोर्मध्यग्रा स्याते।
साक्षदेशे विषुवद्वृत्तात् सलाशीतरेखा पदोत्तरमुत्तरतो निबध्यते तदुन्मंडले तदेव
स्वदेशे मस्तकोपरि भ्रमणात् समंमंडलं तेन हि तेसविस्तरं कपपिष्याम्यहः।
~~विषुवच्छायान्तो मो~~ प्यग्रा रेखाप्राच्यपरा साध्या विषुवद्भाग्रगा तत्याइष्टछा
या विषुवतो मध्याग्रा विधीयते। दक्षिणोत्तररेखायां विषुवच्छायायत्र लग्ना
तस्या नस्पर्शिनी पूर्वापरा रेखा भुजेष्टच्छायेति पूर्वमुक्तमग्रसौ शंकुमूला
दुत्तरगा चेत्तदा तस्या विषुवच्छायायाश्च यदंतरं साऽग्रा स्यात् तदा शंकुमूलादु
दगवस्था छायातोऽल्पः स्यात् तदा विषुवच्छायातद्योगोऽग्रा स्यात् यदा भुजा
भावस्तदा विषुवच्छायैवाग्रा स्यात् अप्यात्रे कर्णच्छाययोरानयनं। शंकुच्छायाकृति
युते मूलं कर्णः स्याव गर्तेः प्रोष्य शंकुकृति मूलं छाया शंकु विपर्य्ययात् ।१। शंको
र्विषुवच्छायायाः कृतेर्योगस्य मूलं कर्णः स्यात्। कर्णस्य वर्गोः शंकुकृति

62A

भूदिनैर्भक्तः १५७७०१९८३८ लब्धं २९१२५ शेषं वर्ज्यं १०२४१६५२०० द्वादशगुणितः १२
पातयित्वा शेषस्य मूलं छायामाहात्कर्णवर्गो छायावर्गहीने यच्छेषं तस्य मूलं १८९८
विपर्ययेण शंकुस्यात् उदाहरणं। शंकुः १२ वर्ग १४४ कोपिल्ये विषुवच्छाया ६ २४००
३६ वर्गयो र्योगः १८० अस्य मूलं १३।२५ जातो तत्कर्णः अस्य वर्गः १८० शंकु १२ व =१२
र्गेण १४४ ऊनः ३६ शेषस्य ३६ मूलं ६ जाता विषुवच्छाया कर्णवर्गः १८० छायाया ६
वर्गात् ३६ विश्लेषस्य १४४ मूलं १२ जातं शंकुः॥ अत्रोपपत्तिः॥ सुगमा शंकुः कोटि छा
या भुजः शंकुछायाग्रयोर्निविड्सूत्रं कर्णः तेन शंकादयोवर्गमाणम तत्
कर्ण मूलं॥ अयनांशाः॥ त्रिंशत्कृतो १६०० यौगे भानो ष्ट्वक्रं प्राकृपरिलंबते
तद्गुणाद्भूदिनैर्भक्तो घुगणाद्यदवाप्यते तद्दोस्त्रिघ्ना दशाप्तांशा विज्ञेयाअयना
भिधाः॥९॥ त्रिंशतो कृतिविंशति युगेअयनांशभगणाः त्रिंशद्गुणितविंशतिः
षट्शत मिति यावत् ६००। अतो विंशति घुत्रिंशद्गुणा दहर्गणात् भूदिनैर्यल्ल
भ्यते तस्य भुजः कार्य्यः॥ उदाहरणं। अहर्गणः ७१४४४०४००३५६८ कृति स
घुत्रिंशता ६०० गुणितः ४२८६४२०२१४१४०० भूदिनैर्भागे लब्धं १ शेषस्त्रिंश
द्गुणः १२४४५५७६४ गुण्य ३१३३६७२८१२० भूदिनैः प्राप्त २ शेषात् १०४४६१६
८०१६ षड्गुणात् ६२६९७७०८४५६०० भूदिनाप्तं २८ शेषात् ११२८२८८२६८

षष्टिगुणं ६८२९७३५६०८० भूदिनाप्तं ४३ लब्धं स ।१२२।३६।४२ भुजः ।१२२।३९
४३ त्रिगुणः ५।१०।५१।८ दशभक्तः लब्धं शेषात् ५।१०।५१।८ त्रिंशद्गुणः ३० जातं ।५०
अंशाः पूर्णाः १६० दशाप्तांशाः १६ कलाभ्यो ५८ दशाप्ताः कलाः ५।५८ अयनांशाः
जाताः १६।५।५८ तत्संस्कृता द्युदलार्कक्रांतिच्छायाचरदलादिकं स्फुटं दृक्तुल्यतां
गच्छेदयनेविषुवद्द्वये प्राक् चक्रे चलिते हीने च्छायार्कात्करणागते। अंतरांशै
रपावेत्य प्रच्छायार्धेव्योत्पाधिके। एवं विषुवतिच्छाया स्वदेशे या दिनार्द्धजा
दक्षिणोत्तररेखायां सा तत्र विषुवत्प्रभा॥ तत्संस्कृतादयनांशसंस्कृता
द्युदलेतक्रांतिच्छायाचरदलादिकं आनेयं तदेवं स्फुटं सदयनेविषुवद्द्वयेच
दृक्तुल्यतां गच्छेत्। छायार्कोऽवगम्यते। तस्माच्छायार्कात् गणितागतस्फुटा
र्के न्यूने सति भचक्रं प्राक्चलितमिति छायार्कात् गणितागतैर्वधिकेन चक्र
पश्चात् चलितमिति ज्ञेयं। तयोश्चतुर्योरंतरंशास्ते प्राक् चक्रचलनकाले शोध्या
तत्क्रांत्या नयनांशाः॥ अयनांशसंस्कृतरवेर्विषुवदिने मध्याह्ने दक्षिणोत्त
ररेखायां या स्वदेशजा छाया सा तत्र विषुवत्प्रभा स्यात्॥ अथ शंकुच्छा
यावेलंबनेनलंबांशज्ञानाशयोरनयम॥ शंकुच्छायाहते त्रिज्ये विषुवत्कर्णभा
गा

63A

ज्ञिते लंबाक्षज्ये तयोश्चापे लंबाक्षौ दक्षिणे सदा ॥३॥ त्रिज्याद्विःस्थाप्य एकत्र
शंकुना गुणिता अपरत्र छायया यो गुणस्य विषुवत्कर्णेनोभयत्र भाज्याप्तयोर्यत्र
शंकुघ्ना त्रिज्या विषुवत्कर्णभक्ता तत्र लब्धं लंबज्या स्यात् अन्यत्राक्षज्या स्यात्
ज्यायोर्धनुषी लंबांशा अक्षांशौ स्यातां तौ च सदा दक्षिणे। उदाहरणं। त्रिज्या ३४३८
शंकु १२ गुणिता ४१२५६। विषुवत्कर्णेन १३।२५ भक्ता ३०७४।५८ जाता लंबज्या
अस्य धनुः ३८०।५।४५ षष्ट्या भागे ६३।२५।४५ जाता लंबांशाः त्रिज्या ३४३८
छायया ६।० गुणिता २०६२८ कर्णेन भक्ता १३।३५। जाता अक्षज्या अस्य ध
नुषः १५९८।४६ षष्ट्यां ६० भागे जाता अक्षांशाः २६।३४।४६ अत्रोपमध्यछाया
वलंबनेनाक्षांशानयनम् ॥ मध्यछाया भुजस्तेन गुणिता त्रिभमौर्विका स्वक
र्णाप्ता धनुर्लिप्तानतास्ता दक्षिणे भुजे ॥ उत्तराश्चान्तरयाम्यास्ताः सूर्यक्रांतिलिप्तिकादिभेदमि
श्रितासाम्ये विलिप्ता अक्षलिप्तिकाः। तज्ज्या अक्षज्या च तद्वर्गप्रोज्झ्य त्रिज्याकृतेः पदं लंबज्या
र्केगुणा अक्षज्या विषुवद्भा वलंबया। स्वेष्टमध्याह्ने साधित दिगमध्यगते शंकौ दक्षि
णोत्तररेखास्थछायेव मध्याह्निको भुजः तेन गुणिता त्रिज्या ततः मध्याह्नकर्णा
प्तस्य धनुर्लिप्तस्य धनुर्लिप्ताः रवेर्नतलिप्ताः स्युः ताः नतलिप्ता भुजे दक्षिणे सति उत्तराः

स्युः उत्तरगोभुजे तायाम्याः स्युः तानतलिप्ताः सूर्य क्रांतिलिप्ताभिर्मिश्रिताः युक्ताः कर्त्तव्याः दिङ्नामे
विलक्षाः कार्य्याः लिप्तयोगः कर्त्तव्य इत्यर्थः तायोगो वियोगे वाग्रलिप्ताः स्युः तासां ज्याग्रच्छ
ज्या स्यात् अग्रज्याया वर्गं त्रिज्यावर्गे संशोध्य मूलं लंबज्या स्यात् जीतसार्के द्वादशभिर्गुणि
लंबज्यायाभाज्य पलकर्णविषुवत्कर्णः स्यात् तदा मध्याह्नछाया २३ भुजः अनेन त्रिज्या ३४३८
गुणिता ८२८०१५४ स्वकर्णेन १२।। भक्ता १५७२१ जाता याम्यानतलिप्ताः क्रांतिलिप्ता उत्तरा
१४३७।।१ लिप्तयोर्भिन्नदिक्त्वाद्योगः १५९४० जाता अग्रलिप्ताः आभ्यः ष्याभागाः २ त्रोशाजीतोः
२६२४।४० ताभ्यो ज्या १५३७।२९ जाता अग्रज्या अस्य वर्गः २३६३८५५ त्रिज्यावर्गः ११८१९८४४ पा
तितः ९४५५९८९ अस्य मूलं ३०७५६ जाता विषुवच्छाया। अत्रोपपत्तिः। निरक्षदेशे यदेव
विषुवन्मंडलं तदेव सममंडलं क्षितिजमेवोन्मण्डलं तत्क्षितिजमेव सुमेरोः सममंडले
विषुवद्वृत्तमेव च क्षितिजं निरक्षदेशे ध्रुवौ क्षितिजाश्रितौ निरक्षदेशान्नरो यायाद्यावदुत्त
रतो गच्छति तावत्तावदुदक् ध्रुवमुन्नतं पश्यति अपाच्ये भागे ध्रुवं नतं सोरवेर्भागैरक्षसं
ख्यैः स्वाक्षांशैः दक्षिणतो मेरोर्विषुवन्मण्डलं नतं पश्यति विषुवन्मण्डलस्य तिर्यक्स्थितत्वात्
तदाश्रितानि अहोरात्राणि स्वस्वस्थाने तिर्यक्स्थितानि भवन्ति अतः साक्षदेशे नवे गोल
वलयानि तिर्यक्स्थानि भागाः लंबलयानां संपातात् अत्र स्थानानि जेनान्युत्पद्यते तावत्क्ष
त्रसंज्ञानि उपयोगित्वात् कानिचिदत्र दर्शनेन दभामानायल्लभा प्रसिद्धः ६स

दो 64A

भुजः द्वादश १२ गुणः शंकुः कोटिः अनयोः कर्णः १३।२५ तत्र कर्णः इदं त्र्यस्रं क्षेत्रं त्र्यस्राणाम
भुजः ... मूलं। अथान्यत्क्षेत्रं लंबज्याः ३०७४।५९ कोटिः अग्रज्या १५३७।२८ भुजः त्रिज्या
२४२८ कर्णः त्रिभुजक्षेत्रं अथान्यत्क्षेत्रं क्षितिज्या भुजः ६७७।४२ कोटिः ज्याता कालो
ना १३।१९ ५।२६ कोटिः अग्रज्या कर्णः ३१२०।२० तद्धृतिः २४८८।४२ कुज्या ६९९।४३ नितार
९०।५९ कोटिः अथान्यत्क्षेत्रं सम शंकुः कोटिः ३१२०।२० अग्रज्या भुजः १५६०।११ धृति
कर्णः २४८८।४२ अथान्यत्क्षेत्रं अग्रादिखंड कोटिः १२१४८।५३ मंडल शंकुर्भुजः
६२४१।०२ कोटिः ज्याकर्णः १२९५।३६ अथान्यत्क्षेत्रं ।३ धृत शंकु कोटिः ६२४१।०२ अग्राया
ऊर्ध्वखंड ३।२।६ भुजा कुज्या कर्णः ६७७।४७ अथान्यत्क्षेत्रं समवृत्तशंकोः स्व ऊर्ध्व
खंड कोटिः २४९६।१८ तद्धृतेरूर्ध्वखंड कर्णः २७९०।५९ अग्राया आदिखंडं तु भुजः १२४८।
५ अथैतेभ्यो क्षेत्रांशात्पादनं वोक्तरीत्या भुजकोटिभ्यां त्रिज्या एष्यक गुणकोपाकर्णेन भा
ज्या अग्रज्या लंबज्येभवतः यथा क्षितिज्या भुजः ६९९।४३ अनेन त्रिज्या ३४३८ गुणि
ता २३६९८।७४८।५४ अग्रज्या रूप कर्णेन भक्ता १५३७।२८ जाता अग्रज्या त्रिज्या ३४३८
कोटिज्या रूप कोटिः १२९५ गुणा ४७९७१५००।८ अग्रज्या रूप कर्णः १५ ६ धृता ३०७४।०
जाता लंबज्या एवमेव क्षेत्रांतरेष्वपि अग्रलंबज्ये आनेये आनयप्रभेद गणितान्सिद्धांत
शिरोमणौ। यथा त्रिषष्टिरत्रानयनप्रभेदाः स्यावत्स्पुरेवं फललंबमौर्व्याः अग्रादिका
नांशतशः प्रभेदैर्लंबायोपि स्पुरनंतभेदा इति अत्रोपपत्तिः तत्र क्षेत्रदर्शनार्थं रेखं लेगो

कोटिभुजाग्रयोरन्तरसूत्रं सा कुज्या तत्र कर्णः अथ पाल्यत उन्मंडलशंकुनाहीनः समशंकुस्तत्समशंकोग्रं इंखंडं
लंबवद्धात्वे नास्ति दर्शयेत तत्र दक्षिणोत्तरमंडले धुरचलंबिस्यंत्समेद्धान्तसंपातात अधो सा:।
पावत अग्रशेचावः क्षितिजे समः तत्र पर्यंताच्च कोटिः लंबानिपाता कुमध्यपर्यंतरं सा तु जा
तत्र भुजः स्वस्थान लंबांश निबद्धसूत्रं त्रिज्या कर्णः इदमत्र तत्र अथ पाल्यत अहोरात्रिवृत्तो
न्मंडलयोर्मध्ये होरात्रवृत्ते यावत्कालस्तच्चरखंडकं अतो न्यमंडलादुभयतश्चरत
ल्येत्तरेचिन्हे कृत्वा तयोर्निबद्धसूत्रं स्याद्कुज्या सभुजः क्षितिजे होरात्रिवृत्तस्य
समममंडलस्य चांतरग्राज्या यासा कर्णः स्यात अथ पाल्यत अहोरात्रसममंडसंपातात
अधोवलंबः समवृत्तशंकुः सा कोटिः अग्र्याभुजः अहोरात्रिवृत्ते ज्याखण्डकं तद्वृत्तिः स
कर्णः अथ पाल्यत कुज्योनितत्तद्वृत्तिरहोरात्रवृत्ते ज्याइं सा कोटिः उन्मंडले क्रांतिज्या भुजः
समवृत्तशंकुः कर्णः अथ पाल्यत अहोरात्रिन्मंडलयोः संपातादवलंबनं उन्मंडलेशंकुः सभु
जः उन्मंडलवृत्ते क्रांतिः कर्णः उन्मंडलशंकुः कोटिः शंकुमूलोदयास्तसूत्रयोरंतरमग्रा
ग्रखंडं सभुजः कोटिः वाज्योनातद्वृत्तिस्तद्वृत्ते इंखंडं सकर्णः अथ आदिष्ठखंड
भुजः एवमष्टौ स्युः ॥ अथ छायाकर्णसाधनम् ॥ स्वोसार्कनतभागानां दिक्साम्ये त्वरमन्य
पादिग्भेदे पक्रमः शेषसंस्य ज्या त्रिज्या याहता । परमापक्रमज्याप्ता चायमेषादिगो रविः
कर्कादौ प्रोज्झ्य चक्रार्द्धात्तुलादौ भार्द्धसंयुतः मृगादौ प्रोह्य भगणान्मध्याह्नेर्कः स्फुटो
भवेत् । स्वदेशीयाक्षांशानां अर्कनतांशानां च एकदिक्त्वे उत्तरे कार्य्ये दिग्भेदे योगः
कार्य्यः तत्रांतरे ये वा यः शेषः सोपक्रमः स्यात् तस्य ज्या त्रिज्यया गुणनीया परमापक्रम

ज्याभाज्यालब्धस्य धनुः कार्य्यः समेषादिगतोर्कः स्यात् । तच्चार्को पादिकर्कादिकेतु चि
ह्ने रचक्रार्द्धराशिषट्के शोध्यः तुलादिगश्चेत्तदा भार्द्धेन सहैव द्वेनपतः कार्य्यः मकरादि
राशिगतोर्को भगणेन राशिद्वादशके पातः एवं कृते सति मध्याह्ने स्फुटोर्कः स्यात् ।
उदाहरणं । कौपिल्ये रक्षांशाः २६।३४।४६ मध्याह्नेछाया २३ अस्या मध्यच्छाया भुजस्ते
नेत्युक्तप्रकारेणानीता नतांशाः २।३७।३० अत्र नतांशयोरेकदिशित्वादंतरं २३।
५७।१६ जाता क्रांतिः अस्यज्या १२९४।३० त्रिज्यया ३४३८ गुणिता ४७९४४२।८।१८
परमापक्रमज्यया १३९७ भक्ता लब्धस्य ३४।२०।५० उक्तप्रकारेण धनुः ५२००।४९
अस्मात् षट्भागेंशाः ८६।४०।४९ राश्यादि २।२६।४०।४९ अत्र निरक्षचेन्नो रकस्मिक
र्के द्वितीयपदस्थाद्राश्यादि २।१।४९।११ भार्द्धपातितः शेषः ३।०३।१८।१३ अयनांशैः
१६।०।५१।५४ हीनः २।१७।११।२।१९ जातो मध्याह्नकस्फुटोर्कः । अत्रोपपत्तिः । यदि मध्य
मध्याया कर्णेन मध्यच्छायातुल्यो भुजो लभ्यते तदा त्रिज्याकर्णेन किं मिति य
देनै त्रैराशिकेन फलं भुजस्य चेत्सायाम्यात्तरवृत्ते स्वमध्यक्रांतिसंतरेशानां जीवा स्यु
तस्तस्या धनुर्नतांशाः ते च छायातो दिग्वैपरीत्येन भवतीति प्रसिद्धं तेच यदि द
क्षिणा जाता स्तदा तेभ्यो रक्षांशाः विशोध्याः शेषं विषुवन्मंडलादुत्तरतः क्रांतं
शा ज्ञेयाः यद्युत्तरा नतांशास्तदा पलांशैर्युताः संतः उत्तरक्रांत्यंशा भवंतीति सु

धियाज्ञातव्या॥ अथ मध्यमार्कानयनम्। तन्मंदमसकृद्धा मंदफलं मध्यो दिवा
करः। अर्कस्य मंदफलेन स्फुटोर्को वा मंसंस्करणीयः केंद्रे सप्ताल्मके धने धना
त्मके स्वर्णं का मध्ये स च संस्कारोऽसकृत्कार्यः स्फुटोर्कः २।१६।०।४०। मंदोच्च २।१७।१६।
५६ केंद्रं ०।१।१२।१३ फलं ०।४८। केंद्रस्यात्मकत्वात्स्फुटोर्कः स्वर्णं २।१६।०।५४ पस्मा
त्पुनः केन्द्रं ०।१।१५।०८ फलं ०।२।५५ स्फुटोर्के २।१६।४०।४३ स्वर्णं २।१६।०।४८ जातो
द्वितीयकर्मसंस्कृतेन समत्वान्मध्यमोर्कः। अत्र च विलोमगणितमेव वासना॥
अथ मध्यछायापकर्णसाधनम्॥ स्वाक्षार्कापक्रमयुतिर्दिक्साम्येऽन्तरमन्यथा।
शेषं नतांशाः सूर्यस्य तद्बाहुज्यापकोटिज्या। शंकुमानांगुलाभ्यस्ते भुजत्रिज्ये यथा
क्रमं कोटिज्यया विभज्याप्ते छायाकर्णावहर्दले।२। स्वदेशीयाक्षांशानामर्क
क्रांतेश्चैकादिदिशोर्योगः कार्यः दिग्भेदे वियोगः कार्य्यः ३ अयं शेषं स्फ पं नतांशाः
स्युस्तेषां भुजज्या दिग्ज्या स्यात् नतांशानां कोटिज्या शंकुः स्यात् शंकुमानांगुलैर्द्वा
दशभिस्त्रिज्या भुजज्ये संगुण्य कोटिज्यया भक्ते लब्धे मध्याह्निकछायाकर्णौ
क्रमात्स्तः। उदाहरणं। सायनो मध्याह्निकोर्कः ३।२।३५।२८ अक्षांशाः २६।३४।५६ इष्ट
कालिकक्रांत्यंशाः सौम्याः २३।५७।४८ भिन्नदिक्त्वादनयोरन्तरं २।३६।४७ जाता नतां
शाः एकोष्ठजज्या १५६।४०। जाता दिग्ज्या नतांशानां कोटिज्या २४३३।०६ जातो म

66A

मध्याह्निको भुजो नित्यं छायामध्याह्निकी स्मृता।२४। क्रांतिज्या विषुवत्कर्णेन गुण्या शंकु
ध्याप्ता शंकुः भुजज्या।५६।४७। शंकुः गुण्यः।१८८३।२४ कोटिज्यया ३४३३।६ भक्ता ०।३३ ज्यया
जाता मध्याह्नच्छायाग्रं गुलात्मिका त्रिज्या ३४३८ शंकु १२ गुण्यः ४१२५६ कोटिज्यया भ भाज्या
क्ता ३४३३।६ लब्धं १२।०१ मध्याह्ने कर्णः। अत्र त्रैराशिकेनोपपत्तिः यदि शंकुकोटिः दृग्ज्या लब्धं=१
त्रिज्ये भुजे कर्णो तदा द्वादशांगुलशंकोः फलं छायाकर्णौ स्त इत्युपपन्नं। अथ पार्काग्राया
इष्टाग्रा साधनं। क्रांतिज्या विषुवत्कर्णहता प्ता शंकुजीवया सैवार्काग्रा स्वेष्टकर्णघ्ना मध्या
कर्णोद्धृता स्वका। विषुवत्याप्रताश्लोडा याम्ये स्यादुत्तरे भुजः। विषुवती विशोध्या हृदोले
स्याद्वयोरंतरं विपर्यये भुजो याम्यो भवेत्। चांतरांतरे मध्याह्निकी सैवार्काग्रा स्यात् सा
च दक्षिणादिक्षिभवेत्। सार्काग्रा मौष्टकालिकच्छायाकर्णेन गुण्या मध्याह्निककर्णेन भा
ज्या लब्धा सभीष्टकालिकाग्रा स्यात् सा च क्रांतिदिक् स्यात्। याम्ये दक्षिणगोले सूर्ये तु
लादिषट्कस्थे इष्टिकालिकाग्रा विषुवच्छाययोर्योगः साधिता दृग्ज्या स्यात् शंकुमूला
दुत्तरो भुजो भवति। सौम्ये गोले मेषादिराशिषट्के स्थेऽर्काग्रा विषुवच्छाययोर्योगः चे
त्तदा तयोरंतरमेव शंकुमूलादुत्तरो भुजः स्यात्। अथ मेषादिषट्केऽर्कस्थे इष्टकाग्रा
विषुवच्छायातोऽधिका स्यात् तदानयोरंतरं शंकुमूलाद्दक्षिणतो भुजो भवति य
दीष्टाग्रा मेषादिषट्क एव विषुवच्छायातुल्या स्यात् तदाभीष्टकाले भुजाभावः
विपर्यये यद्वैपरीत्येन उत्तरगोले। कीया विषुवच्छाययोर्योगं एव याम्ये भुजो भवति

याम्ये गोलेऽर्काग्रा विषुवच्छाययोरंतरमेवं पूर्ववत्तयाम्यो भुजः स्यात् प्राच्यपरा त
र इति दिग्मध्यस्थापितशंकुच्छायाग्रे विंदुं कृत्वा दिग्मध्यपूर्वापररेखा छायाग्रप
र्यंतं उत्तरभुजश्चेदुत्तरस्य भुजः दक्षिणभुजश्चेद्दक्षिणभुजश्च भुजः दि
ग्मध्यपूर्वापररेखा छायाग्रपर्यंतं पूर्वोक्तप्रकारेण परो भुजो भवेत्तदा दिग्मध्य
स्थापितशंकोश्छायाग्रमपि पूर्वापररेखायामेव तस्मिन् मध्याह्नकाले नो भु
जः एवं मध्याह्नछाया स्यात्॥ उदाहरणं। क्रांतिज्या १२९५ विषुवत्कर्णेन १३।२५
गुणिता १७२२०।४ शंकुज्यया ३४२३।६ भक्ता लब्धं ५।२७ जाता अर्काग्रा एवं इष्ट
कर्णे १५॥ गुणिता ८२।४५ मध्याह्नकर्णे १२॥ भक्ता ६।४८ जाता इष्टाग्रा इ
यमेव कर्णवृत्ताग्रोच्यते। अग्रा चार्कस्योदग्गोलस्थत्वात् मध्याह्निकी दक्षिणा
र्काग्रा ५।५७ विषुवच्छायायां शोधिता ०।२३ मध्याह्नके उत्तरभुजो जाता इ
ष्टाग्रा सौम्या ६।४८ विषुवच्छायातोऽधिका तो विषुवच्छायायोनो ०।४८ जा
तो दक्षिणभुजः। अथ सममंडलकर्णानयनं। लंबाप्तजीवा विषुवच्छाया द्वा
दशसंगुणा क्रांतिज्या प्रत्नकर्णो सममण्डलगे रवौ। सौम्या ज्ञाना यदि क्रांतिः
स्यात्तदा धुदलस्य स्वैः विषुवच्छायायाम्यस्ताः कर्णौ मध्याग्रयोर्वृत्ताः।२६॥

67A

लंबज्याविषुवच्छायया गुणा। अत्र त्रिज्याद्वादशभिर्गुणा ३ भयत्र क्रांतिज्यया भागे लब्धौ स
ममेरो हृपरिस्थितवृत्तस्य सममंडले संज्ञामंडलस्योर्के कर्णौ भवतः। यद्वा सौम्याव क्रां
तिस्तदा त्रिज्यान्नास्याः पूर्ववदानीतो चुदलकर्णो विषुवच्छायागुणितो मध्याग्रया भक्तः
कर्णः स्यात्। उदाहरणं। लंबज्या ३०।३५ विषुवच्छायाद्वागुणिता १८।४५० क्रांतिज्य
या १२८४।२६ भक्ता लब्धं सममंडलकर्णः १३।१२ अत्र त्रिज्या १५३।२२ द्वादश १२ गुणा
१६४४८।६।४८ क्रांतिज्या १२८५।२६ भक्ता जातः सममंडलकर्णः १३।१२ यद्वा सौम्या क्रां
तिः २३।५७।४९ अत्र त्रिज्या २६।३४।४ ऊनमोत्तरे २।२६।४ जाताः स्वल्पनतांशाः
अयमेव भुजः अग्रा सांज्या १५६।५७ कोटिः २१२७।२३ कोटिज्या ३४२३।८ शंकुः १२
गुणिते भुजज्या १८८३।२४ त्रिज्यया ४।२५६ कोटिज्यया ३४२३।६ भक्तो जातो छा
या ०।२२ चुदलकर्णौ एषा विषुवच्छायया हृगुणितः ७२।६ मध्याग्रया पा।३७ भ
क्तः जातः सममंडलकर्णः १३।१२ अत्रोपपत्तिः क्रांतिज्या ३।२५।२ त्रिज्यया शं
कुना गुणिता क्रांतिज्या प्राप्त सममण्डलकर्णौ विलोमगणितेन भवति पुनरर्काग्रा
स्याः साधनं स्व क्रांतिज्या त्रिज्जीवा प्राप्त लंबज्या प्राप्त ग्रः मोर्वि का स्वेष्टकर्ण हता भक्ता
लब्धमग्रज्या भवति स्वेष्टकर्णं गुणयाग्रस्याः त्रिज्या भक्ता या लब्धं शंकुलादिर

ग्रा भवति ।५३ उदाहरणं ।स्वक्रांतिज्या ।२९५।२६ त्रिज्यया गुणिता ४।१२।१४।२।१४८ लंब
ज्यया ३०।१५ भक्ता १५६०।१० जाताग्रज्या ।। एषा स्वेष्टकर्णेन मध्याह्नकर्णेन १३।१ गुणि
ता १८९४।१८।१० त्रिज्यया ३४३८ भक्ता जातो गुणादिरग्रा ५।२७ अत्रोपपत्तिः पूर्वमेवोक्ता
अग्राग्रज्यावर्गेणात पुनर्द्वादशनि छायाघ्ने लभ्यते यत्तल्लंबघ्नेः शंकुवर्गार्धसंयुक्ते
विषुवद्वर्गभाजिनात लब्धं करणीनामेतां पृथक् स्थापयेत्तत ।अर्कघ्नाविषुवच्छा
याग्रग्रज्या गुणिता तथा भक्ता फलाढ्यं तद्वर्गसंयुक्तकरणीपदं फलेन हीनसंयुक्तं
दक्षिणोत्तरगोलयोः याम्ययोर्विदिशोरेषं शंकुरेवं याम्योत्तरे रवौपरि भ्रमति शंको
स्तु शंकुतद्भ्रमयोस्तु सः ।तत्त्रिज्यावर्गविश्लेषान्मूलं दृग्ज्याभिधीयते स्वशंकु
नाविसज्यास्ते दृक् त्रिज्ये द्वादशाने ते। छायाकर्णौ त्रिकोणे षुयपास्वदेशकालयोः
२३।त्रिज्यावर्गस्यार्धे अग्रज्यावर्गं पातयेत ।शेषं द्वादशभिर्गुणितं पुनर्द्वादशांगुलैकृता
शंकुवर्गार्धं विषुवच्छाया वर्गयोगेन भक्तं तत्र यल्लब्धं तस्य करणीति संज्ञा ताः स्था
पयेत ।ततो विषुवच्छायां द्वादशभिः संगुणितानाग्रज्यया संगुणय शंकुवर्गार्धयुत
विषुवद्वर्गेणापि भक्त्वा प्रपलास्यं स्यात तत्स्यवर्गेण युतकरणीमूलं दक्षिणगोले
गोलफलार्धनोनं उत्तरगोले युतं कुर्यात ।स याम्ययोर्विदिशोः शतेनयनौ सा
न्त्ययोः पूर्वापराह्णयोः शंकुः स्यात यदा यत्र देशे उत्तरक्रांतिः स्वदेशाक्षांशेभ्योऽत्र

68A

नातदा तस्मिन्देशे सममंडलकालात्परतः करणीपदं मत्तफलान्विते पूर्वापराक्षयोर्या
म्यकोणयोरेकशंकुः स्यात् तावत्पूर्वोक्तप्रकारेणार्चे दक्षिणोत्तरगोलयोर्भ्रमति
उत्तरस्यो विदेशोशीशवानयोर्वायव्योः शंकुः स्यात् यदा यदेशेरकेकोतिरुत्तरास्ये देशान्
शेभ्योरधिका तदा तद्देवशे रत्तफलान्विते करणीयमेव पूर्वापरान्तयोरीशानवायव्
योः शंकुः स्यात् कोणशंकुवर्गात्रिज्यावर्गयोरन्तरस्य मूलं दृग्ज्या स्यात् दृग्ज्या त्रि
ज्यावद्वादशभिर्गुणयेत् कोणशंकुना भाज्ये लब्धे छाया कोणेकोणेगुभवन्ति ३ द० त्रि
ज्या ३४३८ वर्गस्य ११८१९८४४।५९ अग्रज्या १५६०।११ वर्गेण २४३४।२०।२ हीनं ३
४७५८०।११।१५ द्वादशगुणं ४१७०१६३।४८८ द्वादशगुणं ५००५२५४८।३६ शंकु
१२ वर्गो १४४ अग्रेण ७२० विषुवच्छाया ६ वर्गः ३६ योगः १०८ भक्तं ४६३४४०।२ जातां कर
णी विषुवच्छाया ६ कर्णगुणेन ७२ अग्रज्या १५६०।११ गुणिता ११२३३३।१२ शंकुवर्गा
द्युत विषुवद्वर्ग १०८ भक्तं १४०१७ अतिफलार्धं अस्य वर्गेण १०८१८४११४० करणी
४६३४४७२।३८ युता ५७१६२४५।११९ अस्यास्य मूलं २३९०१५८२ उत्तरकोतिरक्षांशेभ्यो
न्यूनाश्रतो मूलं २३९०१५२ अत्तफलं १०४०१७ युते ३४३०१५९ जातो जातावि दिशा के
णशंकुः शंकु ३४३०१५८ वर्गः ११७१६४६।३८ त्रिज्यावर्गः ११८१९८४ अनयो

रंतरं ४८।१८।२२ अस्य मूलं ।२।२८।१९ जाता दृग्ज्या एवं द्वादशगुणा २६।२८।४८ शंकुना
२४३।०।५६ भक्ता ०।४५ जाता कोणशंकुच्छाया त्रिज्या २४३।८ द्वादशगुणा ४।२५६ कोणशंकु २४३।०
५८ भक्ता ।२।०।१ जाता कोणकर्णः अत्रोपपत्तिः अहोरात्रवृत्तकोणवृत्तयोः संपातस्थानादध
स्तिर्यक्सूत्रं कोणशंकुः कोणवृत्तस्याकस्य सममण्डलेन सह पावदंतरं ज्या रूपं साग्रा स्य
दिसांई तु त्रिज्याप्रमाणाग्रा भुजः २४३। अस्य वर्गः ५८०९९ २२ त्रिज्या वर्गोद्ध ५९०९९२२
पातितः तत्र मूलं स्य शेषः तदा याम्यगोले कोणशंकोरभावः उत्तरगोले कोणशंकुः चन्द्रस्य
उत्पद्यते एकस्मिन्दिने यस्मिन् देशे समा प्रांगुला भ्याधिका विषुववति तत्रैवं भवति अ
त्र नाडीच्छायाकर्णसाधनं। त्रिज्योदयचरज्ञे युक्ता या स्यात् द्विवर्जिता। अस्मिन् नतोत्क्रमज्ये नामा
हो रात्रार्द्धताडिताः त्रिज्याभक्ता भवेच्छेदो लंबज्या क्षेपभाजितः त्रिज्यायाः भवते छेदुस्ताद्वर्ग
परिशोधयेत् त्रिज्यावर्गात्सदं दृग्ज्या छायाकर्णौ तु पूर्ववत्।२५। त्रिज्याया भवते छेदुस्ताद्वर्गः
परिशोधयेत्। त्रिज्यावर्गात्सदं दृग्ज्या छायाद गोलोस नचरासु भुजज्याः उदगोलयोऽस्यम
ध्येः यस्यायान्दिशि गोले त्रिज्या चरासुभिहिताकार्या ॥ एवं कृते व्यासात्। सतो तस्या उ
मज्जयोनकार्या स्वाहोरात्रार्द्धेन गुणा त्रिज्यया भाज्य लब्धं शंकुः स्यात् शंकोर्वर्गः त्रिज्या
वर्गशोधयेत् शेषस्य मूलं दृग्ज्या स्यात्। अस्याः छायाकर्णौ पूर्ववत्साध्यौ। उदाहरणं॥

69A

इष्ट १।०।८ कालीनोर्कः सायनः ३।२०।०।२२ अस्य क्रांति ज्या १३९५।२८ क्रांतिः १४।२८।१९
क्रांतेः अग्नोत्क्रमज्येष्ट इत्यादिना निरंतरज्यासंबंधउत्तराः ७७।०।५६ शतैः त्रिज्या ३२३८ पुनः
४२० ज्यात्यादिनाई ७।८ मिश्रेन १०।८ हीनं जातं ननतं ९।० शतभ्यः ८ गुणं ८२। पुनः खशिरः
गुणं २५२० जातेन ततः सवर्णा पाम्र क्रमज्यया ८९३।४८ गुणा ४२०।८।५६ हीना ३३२५ जातं इष्ट
सा क्रांते १२८।२८ क्रमज्यया २९७।३० त्रिज्या ३४३८ जाता २१४०।३० जातं स्वाहोरात्रं अत्र नेन
क्रमज्यानां ३३२५ गुणिता १०४४२५८९।१४ त्रिज्यया भक्ता २०३७।६७ जातः छेदः अखलंब
ज्यया ३०९४।५८ गुणिता ३३४०००५।०० त्रिज्यया भक्ता ३७।६।४ जातं शंकुः अस्य वैरौल
१८०३६८।३० त्रिज्या वर्गः ११८१२९८८४ अन्ता ४४२९६७ ५।४ अस्य मूलं २।७। जाता दृ
ग्ज्या लब्धा द्वादश १२ गुणं २५२८४ शंकुना ७।६।०।० भक्ता ९।१८ जातं इष्टनाडी छाया
ज्या २४३८ द्वादश गुणा ४१२५६ शंकुना ७।६।४।० भक्ता १५।११ जातं इष्ट नाडी क
र्णः। अत्रोपपत्तिः। गोल क्रमेण त्रिज्या चर ज्या समिधुते नत्र ज्या भवति। उत्तरगोले
लेन जन्मे ज्ञलस्य क्षितिज्या दृ ईश्वितत्वाचरज्या यवो पज्यते दक्षिणगोलेस्व
क्षितिज्या दुनमंडलस्याई स्यत्व चरज्यासवस्यां स्वां चरज्यास मिधुतो न इ

स्यात्तां भवतिनतोत्क्रमज्यायायाबाणरूपयाहीनात्रिज्यास्याभवतीतियथात्रिज्या३४३८ नतोत्क्रमज्यायो ६२५३४ ना २९०२१२६ जातं सूत्रं एतच्चरज्या सु भि: ११०१५६ युत: ३५१३१५
जाताइष्टज्यास्यपस्यस्त्रिज्याव्यासपरिणतोसावन्त्यातेनयुज्यापरिणतः कृतः यदित्वज्यायायुज्यालभ्यतेतदाश्वरेणकिमितियुज्यागुणास्त्रिज्याहरः पलछेदः अथपलभानतः छायाकर्णाभ्यांकालसाधनं॥ अभीष्टछायायाभ्यस्तात्रिज्यातत्कर्णेभाजितः छेदस्त्रिभज्यया
त्तः स्वाहोरात्रार्द्धभाजितः उन्नतज्यातयाहीनास्वांत्यास्वशेषस्यकार्मुकं उत्क्रमज्याभिरेवस्युः प्राक्पश्चार्द्धेनतासवः॥२८॥ त्रिज्याभीष्टछाययागुण्याभीष्टकर्णेनभाज्यालब्धं
दृग्ज्यास्यात् दृग्ज्यावर्गोनत्रिज्यावर्गस्यमूलं शंकुः स्यात् त्रिज्यागुणितशंकोः लंबज्याप्तं छेदः स्यात् त्रिज्यायच्छेदात्स्वाहोरात्रोणाप्तमुन्नतज्यास्यात् तयाहीनस्वांत्याशेषस्योत्क्रमज्याभिर्धनुः कार्यात् धनुरेवनतासवो भवति इष्टछायापूर्वाह्णे चेत्प्रागर्द्धेनतासवः
अपराह्णे इष्टछायाचेत्पश्चार्द्धेनतासवः स्युः उदाहरणं त्रिज्या ३४३८ इष्टछायया ९ गुणिता ३०९४२ अभीष्टकर्णः १५ भक्ता २०६२ जाता दृग्ज्या अस्यावर्गेण ९४३
९११८ गुणिता ३०९४२ अभीष्टकर्णः १५ भक्ता २०६२ ...
९४२५१४ त्रिज्यावर्ग ११८१९८४४ ऊनः ७२८०३६१२८ अस्यमूलं २७१६८ जाताः
शंकुः एषत्रिज्ययागुणितः ९३४०००५१० लंबज्यया ३१४४ ५९ भक्तः २०२९१२८ जातछे

70A

दः ११ बत्रिज्यया गुणितः १०४४२५८।१।० स्वाहोरात्रेण ३१४।३० भक्तं ३३२५।१८ जाता उन्नत
ज्या स्वनया स्वांशा ४२०८।५६ हीना ८८३।४८ शेषस्योत्क्रमज्याभिः कृतं धनं २५।१८।५८ जा
तान्नतासवः। एते षष्ट्याधिकशतत्रये ३६० भक्ता ११० जातं प्रकृतं नतं ११ तद्दिनार्द्धं ११।१८ पाति
ते १०।१८ जाता इष्टनाडयः यदीष्टांसो नाया अंतराया शेषं त्रिज्यातोधिकं स्यात्तदा त्रिज्यां शे
षे निपात्य शिष्टस्य उत्क्रमधनुषितो जितं उत्क्रमधनुः स्यात्। यथा। सौम्यगोलराशित्रये
सौम्यगोले राशित्रये धनं तच्चरज्या सव ८११०३३६ त्रिज्या ३४३८ युतः ४२०९१६ जातोसौ॥
मृष्यागतः धा पार्कसाधनं। इष्टाग्राभ्यां स्वलंवज्या स्वकर्णाग्रगुलभाजिता क्रांतिज्या स्या
त्ततः त्रेत्रपदे मोप्यार्कि कोरविः॥२८॥ स्वदेशजा लंवज्या इष्टाग्रपा गुणनीया स्वकर्णा
गुलभूता लब्धं क्रांतिज्या स्यात् सा त्रिज्यया गुणनीया परमक्रांतिज्यया भाज्या लब्धस्य
धनुर्मेषादिगो रविः स्यात्॥ उदाहरणं। लंवज्या ३०७५। इष्टाग्रज्या ३।५३।१० गुणिता ११२१
१७४।४८ इष्टकर्णेन १५।११ भक्ता १३८४।४० जाता क्रांतिज्यास्याः स्वाज्ञार्कपन छंदप्र
कारेणार्कं साध्यः। यथा क्रांतिज्या १३८४।५० त्रिज्यया गुणिता ४७५९४८९।४८ परमापक्र
मज्यया १३९७ भक्ता ३४२४।४ लब्धस्यास्य धनुषः ५२६९।१७ पूर्वस्मात्स्यष्ट्रभागे लब्धा
अंशाः ५७।४९।१७ अंशेभ्यस्त्रिंशता ३० लब्धो राशी २।२७।४९।१७ अत्र स्पष्टं तु विज्ञो कर्को
दित्वादर्कस्यैव २।२७।४९।१७ चक्रार्द्धं सातितः २।२।१०।४३ जातो मध्यार्कि को ऽर्कः। वास

नात्रसुगमा॥ अत्रोपयोगित्वात्समशंक्वादयो लिख्यंते। तत्र समशंकुरानीयते। क्रांतिज्या ६२
६५।२६ कर्णः १३।२५ गुणन १८७२२।४३ भुजेन ६ भक्ता ३१२०।२० जातः समवृत्तशंकुः। अथास्य
छाया ३।१२० अस्य वर्गः ७३६४६४८०। द्विज्या वर्गा ११८०५८४४ शोधितः २०८३।५४ अस्य
मूलं १४४।३। स्व जाता हग्ज्या। एव द्वादश १२ गुणना ७३३।३६ समशंकुः ३१२०।२० भक्ता ५ समश
कु छाया। अथ च कर्णः त्रिज्या द्वादश १२ गुणन ४१२५५६ समशंकुः ३१२०। भक्ता १३।१३
जातः समवृत्तकर्णः। अथ वृत्तिसमवृत्तेशंकुः ३१२०।२० कर्णः ३।१२५ गुणन २०८३।१४
भुजेन ६ भक्ता २४२८ जाता हृतिः। पूर्वोक्तप्रकारेणानीता त्रिज्या ६८७।४२ हृते पूर्वखं
डे अपरक्रांतिज्या ३६५।२६ कोटि १२ गुणन १६७४५ भुजेन ६ भक्ता २७९०।५२ जातं हृते
रूर्ध्व खंडखंडयोर्योगो हृतिः ३४८८।२५। अथ च ज्या ६८७।४७ भुज ६ घ्नी ४१८३।१८
कर्णो १२।२५ भक्ता १२।४८०।५। मयं खंडं क्रांतिज्या ३६५।२६ कोटि १२ गुणना ६४५।१२ क
र्णे १३।२५ भक्ता १२।४८ जातम प्राप्य आदिखंडं खण्डयोर्योगो १५६०।६० अग्रा अथोन्मं
डलशंकुः। अग्रादि खंडं १२४८०।५ भुजेन ६ गुणितं ७४८८।३० कोटि १२ भक्तं ६२४ जा
त उन्मंडलशंकुः। अयमेव ६२४०।२। समवृत्तशंको रूर्ध्वखंडे समवृत्तशंकुः ३१२०।२०
उन्मंडलशंकुना ६२४।२ रहितः २४९६।१८। जाति समवृत्तशंकोरूर्ध्वखंडखंडयोर्यो
गवृत्तशंकुः ३१२०।२० समशंक्वादीनामानयनप्रकारबाहुल्यं ग्रंथगौरवभयान्न

71A

लिखितं। अथ भाभ्रमः। अथैसौ क्ष्मामध्ये बिंदुं कृत्वा शीघ्रचिकतांगुलप्रमाणेन सूत्रेण नव
सांगुलप्रमाणसूत्रेण वृत्तं लिखेत्। तत्र पूर्वापरयोः रेखा कार्या। तन्मध्ये द्वादशांगु
लशंकुः स्थितस्तन्तोयेन सूत्रेणावृत्तं लिखितं तत्प्रमाणांगुलैरिष्टादिने कोटिः स्यात् गुण
नीया। स्वदेशलंबज्यया भाज्या लब्धमुत्तरगोलस्थरेखा वुत्तराग्रा स्यात् दक्षिणगोलस्थ
रेखा वुत्तराग्रा स्यात् दक्षिणगोलस्थार्के दक्षिणाग्रा स्यात् उत्तराग्राया विषुवस्यापशो
ध्याशेषमुत्तरभुजः स्यात् दक्षिणाग्रायां विषुवच्छायायोज्या योगश्चोत्तरो भुजः स्यात्
चैत्रादिमेराभुजे स्ततत्रैयेव्यव स्याच्च दक्षिणो भुजः संजातं द्वैपरीसंज्ञातव्यं। प्रातःकालि
सायंकालेन स एव भुजः स्यात्। तद्भुजवर्गपारिधिसूत्रांगुलवर्गोत्थाप्य मूलं जलशंकुः स्यात्
राष्ठः शंकुदिङ्मध्यगतपूर्वापरं रेखायां प्राक्पश्चात् प्रसारणीया तद्भागो दक्षिणभु
जे दक्षिणभुजे दक्षिणपरिधौ न्यसेत्॥ उत्तरभुजो उत्तरपरिधौ न्यसेत्। ततामध्यस्था
यामानीयामध्यस्थापित शंकुमूला दक्षिणगच्छा नया च दक्षिणतः प्रसार्य उत्तर
गच्छायैवमध्यभुजः। इति भुजत्रयेग्र बिंदुत्रयं मध्यं कृत्वा जलशंकुप्रमाणसूत्र
त्रयेणावृत्तत्रयं विलिखेत्। तन्मध्ये पादकृस्थितमत्स्यद्वयं स्यात्पृथक् रमत्स्य

दयभुखपृष्ठीकसक्तसूत्रद्वयं ऽमरस्येभुजे दक्षिणाग्रे ततः प्रसारणीयं दक्षिणस्ये भु
जे उत्तरे ततः प्रसारणीयं तद्द्वितीयाद्वा हि प्रदेशे सूत्रद्वयं बातस्य लेविंदुं दत्वा तद्विंदुतो व
त्तमध्यभुजविंदुपर्यंतप्रमाणेन सूत्रेण भुजद्वयाग्रविन्दुत्रयसंस्पर्शपरिधिं लि
खेत्। अस्मो छायामार्गः स्यात्। क्रपमितेवृत्तमध्ये स्थापितशंकोश्छायाग्रे प्रातः का
ले प्रसक्तभुजाग्रविंदुसंलग्नं स्यात्। ततः परिधिमार्गेण भ्रमच्छायाग्रं मध्याह्ने म
ध्यभुजाग्रविंदुं स्पृशति। ततः परिधिमार्गेणैव भ्रमत्सायंकाले प्रत्यग्भुजाग्रविं
दुं स्पृशति। एवोत्तरगोलव्यवस्था॥ अथ दक्षिणगोले उत्तरप्रकारेण दक्षिणाग्रामानी
य। तत्र विषुवच्छायया यो ऽस्य असौ प्राग्भुजः सौम्यः स्यात् सर्वापरभुजोपि ततः त
प्रागवदेव मध्यात्स्वदिशि मध्यमे भुजे दत्वा तदाग्रे विंदुं कृत्वापि विंदुत्रयमध्याद्वृ
त्तत्रयं विधाय ततः पूर्ववदेव छायामार्गं विलिखेत्॥ यथा ऽस्मिन् दिने क्रांतिज्या ३६५
२६। नवति ९० गुणा १२ ५४ ५०। स्वदेशलंबज्यया २ ७५ भक्तो ४०।५० जातोऽत्र तत्राग्रा
अस्यां विषुवच्छाया ६६ शोधिता ३४।५० जाता दक्षिणः पूर्वापरशंकोर्योतिथ १।१८ काले
के भुजस्य ३४।५० वर्गः १२१२।२। परिधि सूत्रांगुल ६० वर्ग ८१। शोधितः ६६८८६।३६

72A

जातोऽजले शंकुः मध्याह्निके ८ कैं सायनः ३।३।२५।२४ अक्षांशाः २२।४४ इष्टकालिक सौम्यक्रांतेः शा २३।५८।१७ भिन्नदिक्त्वाद् अनयोरंतरं २।२६।३७ जाता नतांशाः एषां भुजज्या दृग्ज्या २५।६।३७ शंकुः १२ गुणा १८।३७ कोटिज्यया ३४।२३।८ भक्ता ०।३३ जाता मध्याह्नच्छाया ॥ अथ दक्षिणगोले इष्टदिनमाध्याह्निकोऽर्कः सायनः ८।८। ३५।२६ क्रांतिज्या ३६८।०।१ कर्णे १३।२५ अस्य क्रांतिस्ताविषुवत्कर्णहतेऽल्पस्येनानीता दक्षिणाग्रं ८।२० परिध्यंगुलेभ्यः शंकुः १२ इतेन ७।२० अग्रा ८।२० मनिताङ्गुला २०।१ परिध्यंगुलानि जाता दक्षिणाग्रा विषुवच्छाय पादयुता ६९।३४ जाता पूर्वापरान्तयोरिष्टकालिकः सौम्यो भुजः अस्य वर्गः ४६८८।१५ परिधिसूत्रांगुलवर्गे ६१०० शोधिते २०४७।४५ अस्य मूलं ५८।२२ जाता कोटिः अक्षांशाः २२। ३४।४८ इष्टकालिक दक्षिणक्रांतेः शाः २३।२८।३४ अंशयोरेकदिक्त्वाद्योगः ५५। २० जाता नतांशाः एषां भुजज्या २६।२५ जाता जाता दृग्ज्या राघः शंकुः १२ गुणा २१।६।२१ कोटिज्यया २०५।भक्ता १४।२० जाता मध्याह्नच्छाया ॥ अथ मेषादिप्रमाणं ॥ त्रिमधुकस्मार्द्गुणस्वाहा राशाइ भाजिताः क्रमादेकद्वित्रिभा

ज्यास्तत्र आयाति ष्टष्यक॥स्वाचोध: प्रविशोध्या पमेषाद्यंकोदयासवः॥खगा
ष्टयो र्येगा गेका शरत्र्यंकहिमासवः॥ स्वदेशचरखंडै र्नामवतीष्टोदयास
वश्यव्यास्ताव्यस्तार्युताः स्तेः कर्कयुग्माः पुनस्तुपः ३ क्रमेण षडे वै ते भवंती
स्तुतुलादयः॥४२॥ एकराशेः राशिद्वयस्य च राशित्रयस्य ज्या राशिचयघ्रकर्णा
ढ्वैन गणपाः स्वाहोरात्रार्द्धेनभाज्या ग्रासास्तु पक्रुरध्नेषिसस्याधोपः शोध
येत्।शेषलंकोदयासवो मेषादेर्वेयुःश्च नेनतेसवः सिद्धिवह्निरिवताः १६
७०।१७९८५॥१९३५ तमासवः स्वदेशचरखंडेरूनाकार्पितेस्वदेशीयामेषात्लग्नास
वो भवति लंकोदयासवोव्यस्ताव्यस्त चरखंडैर्युतकर्कटादित्रयस्यासवःस्युः एतए
वषड्वलग्नासव ३ क्रमतुलादीनामसवः स्युः॥ यथा। एकराशिज्या १७१९ परमाप
क्रमज्यया १३९७ गुणिता २४०१४३ त्रिज्यया ३४३८ भक्ता ६९८३० जाता एकराशि
क्रांतिज्यास्यास्या धनुः ७०१४ जाता क्रांतिःस्वस्या ३ क्रमज्या ९२१२४ त्रिज्यया ३४३८
शोधिता ३३६५।३६ जातमेकराशिदिनव्यासदलं तत्तिज्या ३४२१।५ त्रिज्या
३४३८ गुणं ११८०२८१।३० एकराशिदिनव्यासदलेन ३३६५ ३६ भक्ता ३५३॥३॥

73A

ज्ञाता चरज्या। अस्य साधनं ३५४।६ जातएकराशेश्चरज्यासवः राशिद्वयस्य ज्या २
८१२८ पर माप क्रमज्यया १२०९ गुणिता ४१६०२६६ त्रिज्यया ३४३८ भक्ता १२१०८०
४। जाता राशिद्वयस्य क्रांतिज्या अस्या साधनं क्रांतिः १२३९।३४३ क्रमज्या २२।।
२१ राशिज्या ३।१।६।२९ जाता द्विराशिदिनव्यासदलं द्युतिज्या ३०५।०२ चरज्या
३४३।४७ चरज्यासवो राशिद्वयस्य ६५०।२२ त्रिराशिज्या ३४३८ दिनव्यासदले ३
१३९।४८ त्रितिज्या ६६८।३० चरज्या ९६४।५० चरज्यासवो राशित्रयस्य ९१।२४
अस्मादेकराशिपुज्यया २२६५।३६ भक्ता ६०।४० लब्धस्य धनुः १७० जाता मेषा
सवो लंकायां द्विराशिज्या २९१८ त्रिभकर्णघ्न ३।१२९।४८ गुणिता ९३५०२४।२४
द्विराशिपुज्यया २२।६।२९ भागे लब्धस्य २९०६।५।१ धनुः ३४६५।२८ अस्मिन् मे
षासवः १६७० शोधिता: १७९५।२८ जाता वृषासवो लंकानगर्यां त्रिराशिज्या
३४३८ गुणक भाजकयोः समत्वात् त्रिज्यैव लब्धा ३४३८ अस्या धनुः ५४०० अ
स्मिन् वृषासु मूलधनुः ३४६५।२८ शोधिते १९३४।३२ जाता मिथुनासवो लंका
यां मेषस्य १६७०। वृषस्य १७९५ मिथुनस्य १९३५ प्राणा नएत एषां क्रमेण कर्क
स्य १९३५ सिंहस्य १७९५ कन्यस्य १६७० तुलादयः १६७० वृश्चिकस्य १७९५ धनुष
१९३५ मकरस्य १९३५ कुंभस्य १७९५।२० मीनस्य १६७० प्राणा लंकायां

एते षड्विभक्ता जाताः पलरूपा मेषादयः २७८।२९९।३३३।२९९।२७८।२७८।२९९
३३३।२९९ अथ मेषासवः १६७० स्वचरखंडेन ३५४।१६ ऊनाः १३१५।४४ जाताः स्वदेशा
य मेषासवः द्विराशिचरखंडं १६४६।७१ एकराशिचरखंडेन ५४।१६ नोनः २९९।२ अमी
नेन वृषासवो १७९५।२८ हीना १५०२।५७ त्रिराशिचरखंडः ७७१।२४ राशिचरखंडे
नो ६४६।४७ नः १२४।३७ अनेन मिथुनासवो १९३५ हीन १८१०।२२ युता २०५९।३७।२०
८७।५९।२०२४।१६ जाताः कर्कादीनामसवः। एत एव उत्क्रमेण तुलादिषट्कस्य
स्वदेशस्य मेषासवः १३१५।४४।१५०२।२९।१८१०।२२।२०५९।३७।२०८७।५९।२०
२४।१६।२०२४।१६।२०८७।५९।२०५९।३७।१८१०।२२।१५०२।२९।१३१५।४४ अथोपप
त्तिः। एकराशिज्या १७१९ त्रिभयुक्कर्णेन ३४३८ गुणिता ५९०९३।१६।१२ त्रि
ज्यया ३४३८ भक्ता १७१९।१३ साध त्रिज्यया गुणिता ५४०००९।१८ द्युज्या ३३६५।२६
भक्ता १६७०।४० अत्र त्रिज्यैव भाजको गुणकश्चेति गुणकभाजकयोस्तुल्यत्वान्ना
शे तत्र त्रिभधुकर्णो गुणको द्युज्याहरः। पलंकोदयासवः। अथोदयवासना। लंका
ले काया विषुवद्वृत्तं देहोराजवृत्तानि समपश्चिमगतानि राशिवलयं तम
कराद्यो परमक्रांत्या विषुवन्मंडलाद्दक्षिणतो लग्नं कर्कादावुत्तरतो लग्नमत
स्ते तिरश्चीनां तत्रापि मेषः स्वक्रांत्या समह्रस्वापि रस्तीति उदेति अतोऽल्पकालोद

74A

पः। अथ ये मकरादयो याम्यनतास्तेषां याम्यात्तयवशात् इति नताउद्धृति। स्वदेशोतोल्प
कालोदयः। ये तु मिथुनकर्कादयः स्वस्वक्रांत्या सौम्या नतास्तेषां याम्यात्तवशात् स्वनृतं गताउद्
धृति अत एव चिरकालोदयाः लंका स्वदेशयोरंतरे चरखंडमेव भवति। यतस्तानुद्दितिनया
रंतराले च रेखयदायः प्रदेशः क्रांतिमंडलस्य तिरश्चीन उदेति। अथ स्वल्पमिति वासौ अल्पका
लोदयोऽस्य कालोऽल्पमपमंडल ऊर्ध्वस्थो वहुकालीनोदयास्तगामी अतो लंकायामपि
मेषाद्युदया न्यूनाधिकाः प्रोक्ताः क्रांतिपातस्थानलो क्रांतिमंडले विषुवद्वृत्तलग्नस्था
पमानं मेषादौ तुलादौ च नारीरवतवति इति अतो मकरादौ क्रांतिवृत्ते तिर्यक्स्था
पमाने राशित्रयांतरे पश्चिमतोत्तिनोशतुल्पसनागेरधोगत्वविषुवगचलतात्ये
वति। कर्कटादौ विषुववृत्तौ दूर्द्धगतं भवति। अनेनमेवस्याल्पनकालेनोदयः ततोमे
षवषस्यार्किंचि दूर्द्धस्थितत्वात्स्वकालात् मेषातिर्यक्स्थितभावात् मेषादधिककालोदयो वृषः तस्मिन्मिथुनस्योर्द्धस्थितत्वात् मिथुनस्य वृषादधिककालेनोदयः।
यानि मिथुनक्रमरत्नानि तान्येव कर्करोत्क्रमवत्नानि अतो मिथुनकर्कटयोर्वृ
षसिंहयोर्मेषकन्ययोश्चोदयकालः समः। एवं तुलादिषण्णां मिथुदयोलंका
यांतेयाः। स्वदेशोपुनर्दक्षिणतो लग्नस्य मकरादि मिथुनांतषट्कस्य याम्यात्

वशादतीव दक्षिणे नतत्वं पतत्यत्र च ततिका तद्दक्षिणतो नीरैर्विषुवन्मण्डलस्य
स्थितिरतो मकरादिषट्कस्यातीव तिर्यक्स्थितिः अतस्तिर्यक्स्थितान्यल्पकालोदया
अल्पकालास्तमया भवंति सर्वं संपन्नं। कर्कटादयो धनुरन्ताः स्वक्रांत्या उत्तरतो नता
नाद्दक्षिणत्ववशाद्दृश्यवो भवंति। ऊर्ध्वस्थितत्वाद्बहुकालोदयास्तमया भवंति।
अतो लंकास्वदेशोदयांतरं चरखण्डं भवति लंकायां देशे पंचघटी परा राशित्रयोदयः। एवं च भ
चभचक्रपादचतुष्टयस्य षष्टिघटिकाभिरुदयः यतो राशित्रयेणैव परत्वं याति क्रांतिः। अ
नैतेति चक्रषट्कस्थिति लंकायां देशांतरेषु चभाद्युवशान्नतिषट्कं ऊर्ध्वस्थिति मेषादेस्तुला
देश्च राशिषट्कस्य त्रिंशत्घटीभिरुदयः। अतस्तुल्यं भवति। क्षितिजे मेषादिकस्य गोल
भ्रमणेन मिथुनांतः पंचदशघटीभिरुन्मंडले लग्नं भवति। क्षितिजे उन्मंडलादधो भागे तेन
चरासिस्ताभिरेव लगति मेषादेः सौम्यगोले स्थितिः यावदुन्मंडलाद्दर्शनं ततः पंचदशघटि
काभिर्मेषादेरुन्मंडलेन गतिः। उन्मंडलादूर्ध्वगते क्षितिजे चरजातपंचदशघटिकाभि
र्लग्नतिथाभिरेव चरोनपंचदशकालाभिर्मेषादेर्मिथुनतो क्षितिजे लगति ताभि
र्घटिकाभिरहिताभिस्त्रिंशता कंसांतो भवति सौम्यनतं कक्रांत्या याम्यनतत्वमुदकत्वात्त का
मीनान्तश्च ऊर्ध्वं तोयाभिश्चरयुतपंचदशघटीभिः क्षितिजे लग्नं भवति ताभिर्घटिकाभि

75A

रहिताभिस्तैः शाता मकरादौ भानतः मिति जलगितो याम्यनतानामपि मकरादीनां
याम्यान्नवशाद्वृद्धिरस्त्रीनत्वात् । अत एव मेषादित्रिभस्य लंकोदया स्वरखंडैरूनिताः
स्वदेशोदयाः स्युः कर्कादित्रयस्य लंकोदया उत्क्रमात्स्थितास्तदुत्क्रमस्थचरखंडैर्योजि
स्वदेशोदया जाताः तुलादित्रयस्य लंकोदयाः क्रमस्थाः क्रमस्थचरखंडैर्योजिताः
स्वदेशोदया जाताः मकरादित्रयस्य लंकोदय उत्क्रमस्थचरखंडैर्योजिताः स्वदेशो
दया जाता ऊना स्वदेशोदया जाताः अथास्तामयवासना । यो राशिर्येन कालेनोदेति
तत्सप्तमो राशिस्तेनैव कालेनास्तं याति यतो मेषादीनामुदयास्तमयेन तुलादी
नामस्तमयाः यतो यमवृत्ते क्षितिजादर्द्धं परिगतमर्द्धं मर्द्धं गतं भवति । अत
तो राश्युदयास्तमयं वाध्यतो रविस्तावदहोरात्रवृत्ते क्षितिजं चनस्यशातिमहो
रात्रवृत्ते राशिषट्कं मध्ये भागस्य राशिषट्कं चोर्द्ध्वभागस्य अथ येष्टकालिकलग्नसा
धनमागतभोग्यासवः कार्या भास्करादिष्टकालिकात् । स्वोदयासंहतात्रिंशल्लभोग्या
ऽल्पात् स्वमानवः अथ इष्टघटिकासवो भोग्यासवः विशोध्यते तात ह्न देरवल
ग्नोसनेवयातांघ्योत्क्रमात् । शेषं त्रिंशद्गुणमात्मस्तमस्योदयभाजितो भागा
दिहीनेयुतं तल्लग्नं ज्ञितिज्यंतदा ॥ ६ ॥ यत्कालीनं लग्नं साध्यं भवेत्काले

नार्कोत् गता सवो भोग्या सवस्तु कार्याः ॥ गतासवो भोग्या सवश्च सूर्याक्रान्त राशि प्रा
णेर्गुण्याः स्वराशिभिर्भाज्या लब्धा न् भोग्या सून अष्ट धरि प्राणे षु शोधयेत् ततः
शेषात् सुभ यावता लग्नानामसवः पतंति तावतः पात्याः शेषं त्रयं त्रिंशद्भिर्ग
गुणितं त्वशुद्ध राशि प्रमाणेन विभजेत् तत्र पादि भोग्या सूर्यः समानीत स्यात
दल्लब्धं भागादिकं भोग्य भोग्यादिकं चार्के योजयेत् लग्नं स्यात् ताएवं गता सूति
सु से शोध्यं तत्सूर्य राशि असं शोध्या शेषं लब्ध भागादिकं अक्षं भोग्यादिकं चार्के शो
धयेत् एतद्दृग्लग्नं स्यात् ताएवं स्वे लग्नेत्रितेज भवति स्वेतिजे स्वतास लग्ने
भवतीत्यर्थः ॥ उदाहरणं इष्टं १।२४ ततकालीनोर्कः ३।१२।०।४२ ३२ अस्य भोग्यं
१।५८।१२ ॥ अस्या सवः ६०४६ ६८ स्वदेशस्य कर्कोदयमि: २०५८ गुणिता: १२४१४
६१४४४ एक राशि प्रमाणेन: भक्तो ६४८००० लब्धा नातो या स्या सवः १०२०
एते स्वघटिका १।१२ असुभु ७४ शोधिता १८२४ अस्मिन् तस्मिं हासवो २०२२
न पतंती स्यतदेव शेषे १८२४ त्रिंश गुणः ५४७२० अशुद्ध स्सिंह स्यमि: २०८२
भक्तो लब्धा अंशा २६ शेषात् ५८८ षष्टिगुणात् ३५२८० पुनः सिंहा सु
मि: २०८२ भक्तो लब्धाः कला: १६ शेषात् १९६८ षष्टि गुणात् ११८०८ हारेण

76A

२।२८।२ पूर्वाविकलाः ५६ लब्धं भागादि २६।१६।५६ भोग्यं भागादिकं वा २९।२३।३ कें
२।१२।२२ योजिते ४।२६।१६।५६ जातं सायनलग्नं निरयनलग्नं ४।१५।०।४५
अथ पत्रीस्थलग्नानयने इष्टं २५।० तत्कालीनः सायनोर्कः २।०।२।२४।१५ एवं षट् राशि
युतः ८।०।२।२४।१५ अस्य भुक्तांशासवः ५।१९।२० मकरप्रमाणेन ३१९ गुणितः ३४८०
८।४०।२ मकरराशिप्रमाणेः ६४८००० भक्तः १४५ दिनमाने २४।१६।२४ घटिकादि
२४ स्वरूनं ८।१६ अस्यासुभु २२२।२६ लब्धं १४५ शोधिते ३।२०।१ अग्रयात्र धनुषो सवः
२०५८ शोधिताः शेषः ११२२२ वृश्चिकासवा २८ न पतन्ती शेषः ११२२ त्रिंशद्गुणं २२
८८० अस्य वृश्चिकासु २०५८ मिश्रं लब्धं ६।१८।२२ एकराशिपतितं इति लब्धं ६।
१८।२२ भुक्तभागादिको ३।२४।१५ कें ८।२।२४।१५ शोधिते ११।३।४०।२८ जातं
सायनमत्र लग्नं निरयनं ६।२७।२४।२८ अत्र स्वल्प लग्नकरणार्थं उदयान्
भोग्यपथं भोग्यासु भुक्ताः कार्यं भोग्यादस्तमयप र्यतं भुक्तासुभुक्ताः कार्यं अत्र
स्तमयाद्दूर्ध्वं रात्रिपर्यंतं भोग्यासुभुक्ताः कार्याः लग्नस्थितिवासनासुगमा। अत्र
पमध्यलग्नम्॥ प्राक्पश्चान्नतनाडीभिस्तद्दूलं कोदयासुभिः भोनोन्नतयधने
नतामध्यलग्नं तदा भवेत्॥४८॥ प्राङ्नते घटः पश्चाद्वते पश्च इष्टघटीस्था

नेकार्याः स्वदेशोपलग्नासुस्थानेलंकोदयासवोग्राह्याः तथाच प्राङ्नते प्राङ्नतघ
टीभिर्लंकोदयासुभिश्चाहृतं विदानीतं भागादिकं भुक्तभागादिकं चखेटे शोध्यं शेषं
मध्यलग्नं स्यात् एवमपरनतानीतभागादिके भोग्यभागादिके योज्यं सायनः ३।३।५।२२
प्राङ्नतत्वादस्य भुक्तासवः ४३३३२ कर्कटासुभिः १९३५ गुणिताः ८३८४१४२० एकरा
शिप्राणैः ६४८००० भक्ता १२८ एतेन नतासुभुज ३५२० शोधिता २२९१ अत्र मिथुनासवः
१९३५ पतिता ४५६ शेषं ४५६ त्रिंशद्गुणं १३६८० ।१३६८० अत्र वृषासुभिः १७९५
भक्तो लब्धं भागादि ७।३७।१६ भुक्तभागादिका २।।२२ के २।२०।२।२१।।२२ शोधि
निरयनं १।०।५।१६।४८ अयनांशैः २५।१०।
ते १।।२२।२२।४८ जाते सायनमध्यलग्नं एवं २५।१० कालानेः सायनो केः २।१९।२४।
पदलोपं ७।२४ न ७।३६ यातेपश्चान्नतं ६ एवं २५।१० कर्कटासु १९३५ गुणिता ११५२९५४
१५ अस्यपरनतत्वाद्भोग्यासवः ५९६०७० एतेन नता ३।३६ सु भुज ३६ शोधि
५० एकराशिप्राणैः ६४८००० भक्ताः ७।१९ ... लब्धं भागादि १५।५८
तालब्धं अस्माद्त्रिंशद्गुणात् २८७१० ... योजितं ४।१५।२५।१६ जा
२२ भोग्यभागादिका ७।१३।५।४५ केः २।२।।२२ ... भावासनासुगमाः ।। अथ पलं
न्तेः सायनेन मध्यलग्नं निरयनं ३।२९।२८।११६ ... लग्नसाधनं ।।

77A

भोग्यासून नक्षत्रस्यापभुक्तासूनाधिकस्य च संस्कृते तरलग्नसूनेवेष्टादेवेकालस्सा

धनो।१८।। लग्नार्कयोर्मध्येऽन्यस्य भोग्यासवो ग्राह्याः। अधिकस्य भुक्तासवो ग्राह्या

तान् भुक्तभोग्यासून्संयोज्य लग्नार्कयोरंतरस्थलग्नासून्मुक्तसंयोगयेत्कालः स्या

त्।उदाहरणं। सायनोर्कः।२।२०।२२लग्नं सायनं ४।२६।४६ अत्रार्कस्योनत्वात् भोग्या

सवः।१९२० लग्नस्याधिकत्वात्।भुक्तासवः।१८२४ अनयोर्योगः।३७४४ अंतरं ल

ग्नाभावात् मिष्टं १०।२४ एवमानीते इष्टकालस्य स्थितिमाह। सूर्यादूने निशांशेषे लग्ने

र्केदिधिको दिवा। भचक्रार्द्धसुतादूनो रविः लग्नान्नपराशः।५०।। यत्र सूर्याल्लग्नमस्ति

तत्पश्चाद्भागस्थं तत्रानिते इष्टकालनिशार्द्धरात्रादिनांतरं स्थितिः। सूर्यलग्नेऽधिके र

ग्नतः स्थिते दिवेष्टकालो ज्ञेयः। येच भचक्रार्द्धेन राशिषट्केन युताल्लग्नमधिक

मग्रतः स्थितं तत्रास्तमनानेतमिष्टकालस्थितिः।उदाहृतस्थले र्कौल्लग्नमधिक

मग्रतः स्थितमतो दिवेष्टकालः।५६ इति श्रीसूर्यसिद्धांतविवरणे त्रिप्रश्नाध्यायस्तती

यः।। अथ चंद्रग्रहणाधायो व्याख्यायते। स्पष्टगताब्दाः।१९५५८८४६७३ आषा

ढकृष्णामायां सायनोद्युगणः।७१८४०४० ७५१ देशांतरस्फुटमध्यमाः तत्र सूर्यः

२।२६।३४।५० चंद्रः८।२८।१७।५३ चंद्रोच्चं ६।११।६।५६ चंद्रपातः।३।६।२६।२९

अथ स्पष्टाः। सूर्यः।२।२६।१३।१४ भुक्तिः ५६।५२ चंद्रः।८।२४।०।१७।५८।३७ भुक्तिः ७।।८

१८

78

ग्रयनांशा १६५।५४ दिनार्द्धं १७।४ रात्र्यर्द्धं १२।२५ मिश्रमानं ६।४ पूर्णिमायां ४९।५ तात्कालिकोर्कः
२।२६।१९।४१ चंद्रः ८।२६।१८।३१ पातः ३।६।२६।२१ अथ विंबानयनं। सार्द्धो निषट्सहस्रा
णि योजनानां विवस्वतः। विष्कंभो मंडलस्येन्दोः स शीत्या तु चतुःशती स्फुटस्वभुक्त्या गुणितो
मध्यभुक्त्योद्धृतो स्फुटो रवेः स्वभगणाभ्यस्तः शशांकभगणैरमा हृतः शशांककक्षागुणितो
भाजितो वार्ककक्षया विष्कंभश्चंद्रकक्षायां तिथ्याप्ता मानलिप्तिकाः ।२। पंचशतोत्तर
षट्सहस्रयोजनानि सूर्यमंडलविष्कंभप्रमाणं। योजनानामशीत्यधिकचतुःश
तीचंद्रमंडलविष्कंभः। तौ विष्कंभौ स्फुटयास्वस्वभुक्त्या गुणनीयौ मध्यभुक्त्या भाज्यौ
स्फुटविष्कंभौ भवतः ॥ ततो रवेः स्फुटविष्कंभः स्वभगणेन गुणनीयः चंद्रभगणे
न भाज्यः। यद्वा रवेः स्फुटविष्कंभश्चंद्रकक्षया गुणनीयः सूर्यकक्षया भाज्यः लब्धं चं
द्रकक्षायां सूर्यमंडलस्फुटयोजनानि स्युः तिथ्याप्ते लब्धं सूर्यविंबलिप्ताः स्युः
चंद्रस्फुटविष्कंभः ५०९।२ तिथिभिः १५ भक्तः ३३।५२ जाताश्चंद्रमानलिप्ताः ॥ अत्रो
पपत्तिः। यस्मिन्दिनेर्कस्य मध्यतुल्यैव स्फुटा गतिः स्यात्तस्मिन्दिने त्रिज्यामिते नय
ष्टिद्वयेन मूले मीलितेन पश्चाभ्युदये गच्छतोर्कस्य विंबप्रांतौ विद्धौ ते तयोर्यान्त
योरत्रस्य कलास्ता रवेः विंबकला भवंति। तास्त्र्यसाधिकपंचविंशतेर्विकलाधिका द्वा
त्रिंशत्कला भवंति ३२।२५ यथा रवेः विष्कंभः ६५०० गुणकः ५९ भाजकः ५९।८ योस्तु

78A

स्पत्वात्तदेवलब्धं ६५०० एवं रविभगण ४३२०००० गुणिः २९०८०००००००० चंद्र
भगण ५७७५३३३६ भक्तः ४८६१ १२५ प्रस्मातिप्राप्ता मानकला ३१२५ तासि रविपा
तो यात्रमाक्षा साद्वयता वंतु मा मा रविविकलास्तदा कक्षाव ते चक्रयोजनै ः २
१६०० किमिति । यफा रविकक्षा ४३३१५०० मानकलाभि ३१२५ गुणिता १४०४१२
२७ ९९१४० भचक्रकलाभि २१६०० भक्ता ६५०० जातानि रविविंबयोजनानि अ
पासिमन्दिने चंद्रगतिर्मध्यमैव ७९० । ३५ तेन चंद्रविंबं मान लब्धं ४८०
अस्मात्रिप्राप्तमानकला ३२४० अभिश्चंद्रकक्षा ३२४००० गुणिता १०३६८०
०० भचक्रकला २१६०० भक्ता ४८० जातानि चंद्रविंबयोजनानि यत्र मध्यस्फु
टभुक्तो रत्नत्वं तत्र स्फुटस्वभुक्तेत्यादिकरणेनानीता विंबयोजनेभ्यो नाति
योजनानि चंद्रकक्षायां मके विंबमानयन्नारवेः स्वभगणे सादिके कृतं अ
यचंद्रकक्षा गतार्कविंबमान ६८१२ भचक्रकला २१६०० गुणिते १०५० चं
द्रकक्षा ३२४००० प्राप्तिमतात् चंद्रकक्षामानकला ३१२५ लब्धं ते अर्कबिंब लाघ
वार्थं चंद्रकक्षाया ३२४००० चक्रकलाभि २१६०० लब्धं १५ मेव मानकलान
यने भाजकं कृते विष्कंभस्या । अस्पन तो मानानायने । स्फुटेन्दुभुक्ति भेप
गुणिता मध्येके हृता लब्धं स्तचीमही बासस्फुटार्कीम्प्र वर्णांतरं मध्येन्दुव्यास

78

ग्रयनांशाः १५।५४ दिनार्द्ध १७।४ रात्र्यर्द्धं १२।२५ मिश्रमानं ६७।४ सूर्यो मायनाः ४५ तात्कालिकोऽर्कः
२।२६।१९।४१ चंद्रः ८।२६।१८।४।पातः ३।२६।२६।२१ अथ विंबानयनं। सार्द्धोनिषट्सहस्रा
णि योजनानां विवस्वतः। विष्कंभो मंडलस्येन्दोः सशीत्या तु चतुःशती स्फुटस्वभुक्त्या गुणितो
मध्यभुक्त्योद्धृतौ स्फुटो रवेः स्वभगणाभ्यस्तः शशांकभगणैर्हृतः शशांककक्षागुणितो
भाजितो वार्ककक्षया विष्कंभश्चंद्रकक्षायां तिथ्याप्ता मानलिप्तिकाः। २। पंचशतोत्तर
षट्सहस्रयोजनानि सूर्यमंडलविष्कंभप्रमाणं। योजनानामशीत्यधिकचतुःश
ती चंद्रमंडलविष्कंभः। तौ विष्कंभौ स्फुटया स्वस्वभुक्त्या गुणनीयौ मध्यभुक्त्या भाज्यौ
स्फुटविष्कंभौ भवतः॥ ततो रवेः स्फुटविष्कंभः स्वभगणेन गुणनीयः चंद्रभगणे
न भाज्यः। यद्वा रवेः स्फुटविष्कंभश्चंद्रकक्षया गुणनीयः सूर्यकक्षया भाज्यः लब्धं चं
द्रकक्षायां सूर्यमंडलस्फुटयोजनानि स्युः। ताभ्यस्तिथिलब्धाः सूर्यविंबलिप्ताः स्युः
चंद्रस्फुटविष्कंभः ५०८।२ तिथिभि ३५ भक्तः ३३।५२ जाताश्चंद्रमानलिप्ताः॥ अत्रो
पपत्तिः। यस्मिन् दिने ऽर्कस्य मध्यतुल्यैव स्फुटा गतिः स्यात् तस्मिन् दिने त्रिज्यामितेनय
ष्टिद्वयेन भूले मीलितेन यष्ट्यग्रद्वयं गाध्यतोऽर्कस्य विंबप्रोतावित्थं तयष्ट्याग्र
योरंतरकलास्ता रवेः विंबकला भवेति। ताश्च साधिकपंचविंशति विकलाधिका द्वा
त्रिंशात्कलाः ३२।२५ यथा रवेः विष्कंभः ६५०० गुणकः ५९ भाजकः ५९।८ योस्तु

78A

स्पत्वात्तदेवलब्धं ६५०० एवं रविभगणाः ४३२०००० गुणिताः २९०८००००००००० चंद्र
भगणाः ५७७५३३३३६ भक्ताः ४८६४१२५ प्रस्मातिप्याप्ता मानकलाः ३२४२५ ताभिः स्तु पा
तो यात्रज्याव्यासाद्र्धं यता वेत्तुमात्ररविविकलास्तदाकक्षाव तेच क्रे योजने ः २
१६०० किमितिायफा रविकक्षा ४३३१५०० मानकलाभि ३२४२५ गुणिता १४०४२
२७९११४० भचक्रकलाभि २१६०० भक्ता ६५०० जातानि रविविंवयोजनानि अ
पास्मिन्दिने चंद्रगतिर्मध्यमैव ७९० । ३५ तत्र चंद्रविंवं मानवलब्धाः ४८०
अस्माति प्याप्ता मानकला ३२४ ताभिश्चंद्रकक्षा ३२४००० गुणिता १०३६८
०० भचक्रकला २१६०० भक्ता ४८० जातानि चंद्रविंवयोजनानि यत्र मध्यस्फु
टभुक्तोरत्यत्वं तत्र स्फुटस्वभुक्त्यादिकरणेनानीतविंवयोजने भेोनाति
योजनानि चंद्रकक्षायामके विंबमानयनाय रवेः स्वभगणेनादिकं कृतां अ
प चंद्रकक्षागतार्कविंबमानं । ६८१२ भचक्रकला २१६०० गुणिते १०५० चं
द्रकक्षा ३२४००० पाश्चिमत्वाच्चंद्रकक्षामानकला ३२४२५ लभ्यते अत्र लाघ
वार्थं चंद्रकक्षा ३२४००० चक्रकलाभि २१६०० लब्ध १५ मेव मानकलान
यने भाजकं कृते विंबमस्या अस्यनतो मानानायने । स्फुटेन्दुभुक्तिभिः प
गुणिता मध्यके हृता लब्धं सूचीमहीव्यासस्फुटार्कश्रवणांतरं समध्येन्दुव्यास

गुणितं मध्यार्कव्यासभाजितं विशोध्य [illegible] लब्धं तत्स्याल्लस्पष्टं पूर्ववत् तन्मौलि॥
चंद्रस्फुटभुक्तिर्भूव्यासेभाजितं लब्धं स्वाशोध्यं शेषांक ध्या येन भूव्यासः स्यात् अस्मात् पूर्वो
क्तप्रकारेण तन्मौलिमानः कार्याः। उदाहरणं स्फुटचंद्रभुक्तिः ८३०।१८ भूव्यासेन १६००
गुणिता १३२८८०० मध्यमभुक्त्या ७९०।३५ भक्ता १६८४ ३३ लब्धा ताहृची अयमतो व्यासः।
१६०० परिधिमानं स्फुटरविकर्णमध्य ६३५०।५० स्फुटार्ककर्णः। अनयोरंतरं ४६५०।५० म
ध्येनु व्यासेन ४८० गुणितं २२३४४०० मध्यार्कव्यासेन ६५०० भक्तो लब्धं ३४३ लब्धा १६८४।
३३ शोधितं १३४१।७ अस्मात् पूर्वं ३१५ भिभी गेन लब्धा मामानलिप्ताः २०४ अतो ११
ह्निः। अर्कबिंबव्यासार्धं भूव्यासार्धं यतो ल्यामूमासस्य व्यासवति भानु बिंबे विपुले शशिलघुः।
अयं शुक्लः। तानि। रश्मिस्वाल्पवस्तु नोपकृशः प्रसरति किरणो दैर्घ्यादि विशः छायानि गच्छ
ति। स च शुक्लवन्माकरप्रसरः पश्चितो वऊर्ध्वस्य च्यायुत्वाभवति। सा यावदर्क करं प्रसतत्वा द
र्ककलाविपरीधा उक्तं च वराहेण। रविनिचिरणानललोचन। २२७।५० योजना दीर्घम
वति भूछायाग्रस्थशशि च पृथकलोपरि [illegible] गतं न्यपयमशोल
२१९८ योजनान्येवेति अत्र च्छायामानं गुणशशि नाम च्छाया छादिका भवेत्। अर्ककला
भूपातः स्थितयोर्द्धपतितयो रकी स्वद्राशपत [illegible]
राभाकाच्छादिका। अतो भूच्छायापां वशाच्छादकत्वमपपन्नं। सा च चंद्रस्तामता। अतु

79A

योगा ११३ योगार्द्धं ५६।५४ अथ ग्रस्तग्रहणसंभावना ॥ एवं त्रयोदश ३० ग्रहणाभावः अथ
पातरभागाः १२ शरः ५६।१०८। चंद्रगति ७८० चंद्रमानं ३।१३ पातमानं ७।।। ५ योगार्द्धं
५६।५४ अथ ग्रस्तग्रहणसंभावना ॥ एवं त्रयोदशभागान्तं केन्द्रे चंद्रभेनोष्णकान पंच
शान्तत्वाधिके त्रयोदशभागान्तिकायां चंद्रग्रहणाभावः ॥ अधिका चंद्रभुक्तान ग्रहणं
तंभवानाग्रदमनंतरभागाश्च नुर्दशान्तदाग्रहणं चालेयवन नभाक्तिरपित्ताश्च शाचतुर्दश
५४।३० भागान्तेवेनष्टापि ग्रहणं नातेपव वष्पा चंद्रभक्ति ग्रहणाभावस्तुलोकान मोर्चद्र
नेतव्यातव्या ग्रहणं त्रिकं भवति ॥ अथ सर्वग्रहणसंभावना ॥ यदेनन्तरभावस्त [illegible]
[illegible] चंद्रग्रहणाधिकं मध्यवितेयाभावे विपदाविंदुमाकाद्धनिरल्पाभवति
नदारवेः एवं ग्रहणंस्यात् एवपत्रैकाग्रत्वाविघ्नेवेध्यायानत्रमानेक्याद्धोतुनदानाति
दस्यैवस्यात् यत्र पूर्वाग्रत्वाविघ्नेयध्यायानत्रमानेक्याद्धात्तत्र वित्वंहस्यानतिः का
दाचिनल्पापिभवति यत्रातु त्सतदामध्यवितेयाभावेपिसूर्यग्रहणंन स्यात् यत्र न
वाग्रत्वविघ्नेवध्यायानत्रनति [illegible] कदाचिदाविन्यानेक्याद्धेनल्पाकदावि
दधिकापिस्यात् यत्रातु [illegible] नदामध्यवितेयाभावात्सूर्यग्रहणाभाव
एवेत्याहतुः

80

८० पातेनेकर्णीतईप्यातपातचंद्रकक्षापतितद्दूरं बहिर्गच्छति तस्मान्मंदकक्षागतापाः क्रियान्वि
तत्वार्द्रत्यचानुपातेः [illegible] पादिरविकोटिनस्पष्टेनमहीव्यासस्तुल्यार्ककेस्मीतरव्यासयोऽन्तरा
निलम्यते तदा चंद्रव्यासेन किमिति चंद्रमध्यव्यासो गुणः सूर्यमध्यव्यासो हारः फलं भूच्छा।
यया ये जना निश्चिता स्तच्छानि स्तचीऊनीकृता चंद्रकक्षापा भूव्यासो भवतीत्युपपन्नं अ
व्यासप्रमाणम् भानोभार्दे महीछायायास्तुल्योऽर्कसमेपि चा शशांकपाते ग्रहणं क्रियद्भागा
धिकोनके स्थितिमानकालीनोराशिषट्कायुतोऽर्कोभूछायेत्युच्यते सा च चंद्रग्राहिका भूछा
यार्कसकाशाद्राशिषट्कांतरेवतिष्ठते। तथा भूछायया चक्रेभ्रमच्चंद्रपातेन तुल्यतति सर्वग्र
हणं भवति। एतदभावे यर्कीतार्कतुल्ये चंद्रपातेपि सर्वग्रहणमेव भूछायानेरवेर्वा चंद्र
पातेकियत्प्रमाणेऽंशेहनिऽधिकेवासतिखंडग्रहणं भवति तच्चानुपाताद्गृहीतव्यं यथा
स्थिकाले नोऽर्कः २।२८।५४। पातः ३।१६।२।२२ यत्र पातं सूर्यान्क्रियद्भागैरधिकोनः खंडग्रह
णं। एवं भूपातोपि ज्ञेयं अथ भूछायार्कयोश्चंद्रपातेन सह द्वादशभागात्मकेंऽतरे पदेको
नपंचाशतं कालाधिकद्वादशभागाश्चंद्रभुक्तिस्तदा चंद्रग्रहणं नास्ति। यच्चाग्रेतरं भागाः १२
तथा स्वर्पाप्रोनग्रहांशोप्यः १२ कृतोऽप्या ११।५४।४८ चंद्रशरे ११।२०।० गुणितात्।४८।५८।२६ त्रि
ज्यया ३४३८ भक्ता ५६।०८ ज्ञानः शरः चंद्रगति ७८०। चंद्रमान ३१।११ पातमानं ६

81A

वनावनयोरभावः अथ ग्रासानयनम् ॥ तात्कालिकेन्दुविक्षेपं छाद्यछादकमानयोः योगार्द्धाच्छोध्य
यच्छेषं तत्तमश्छन्नमुच्यते ग्राह्यमानाधिके तस्मिन् सकलं न्यूनमन्यथा ॥ योगार्द्धादधिके तस्य विक्षे
पे ग्राससंभवः ॥ १० ॥ चंद्रग्रहणे सर्वार्था तात्कालिकेन्दुविक्षेपं छाद्यछादकयोश्चंद्रभूछाययो।
र्योगार्द्धे निपात्य यच्छेषं विशिष्टमादि स्यात्तदेव तमः छन्नं स्यात् सूर्यग्रहणे तु पर्वांतकालीननतिसंस्कृतचंद्रवि
क्षेपं रवीन्दुमानैक्यार्द्धे निपात्य यच्छेषं विशिष्टमादि तत्सूर्यबिंबछन्नं भवेत् चंद्रग्रहणे सूर्यग्रहणे वा छा
द्यलिप्तात्मकमंडलप्रमाणलिप्ताभ्यो यदाधिकास्तदा सर्वग्रासः स्यात्। यदा समास्तदापि सर्वग्रास
त्वं। यदा न्यूना तदा खंडग्रासः स्यात्। यस्मिन् पर्वणि मानैक्यार्द्धाद्विक्षेपोऽधिकस्तत्र ग्रहणं
न स्यात्॥ उदाहरणं॥ भूछायामाने २०।४ चंद्रमाने ३२।५२ अनयोर्योगः ५२।५६ अस्या
र्द्धं २६।२८ अस्मिन् स्फुटविक्षेपः ११।५८ शोधितः १४।३० जातं छन्नं। अत्रैतत् ग्राह्यमाना
न्न्यूनमतः खंडग्रहणं अत्रानुपातः। तमश्छन्नं १४।३० विंशतिगुणं २९० चंद्रमानेन ३२। परमत्रो
न्नता विंशोपिका ९।८। प्रति विंशोपिकाश्च ॥ अथ विक्षेपकानामुपपत्तिः। स्वेराग्रतो भार्द्धांतरे
क्रांतिवृत्ते भ्रमतौ भान्भ्रमतः। अतः शुक्लिर्मानेभूभाचंद्रादेसमो भवतः। किंतु याम्योत्तरविक्षेपतुल्यं
भवति स विक्षेपः छाद्यछादकबिंबमध्ययोरंतरं भवति न यदा मानैक्यार्द्धात् समं तदापि बिंबस्पर्श
योगमात्रं स्यात्। यदा यावन्मानैक्यार्द्धात् शरन्यूनं तावदेव छाद्यबिंबे छादकबिंबप्रविशति। अत
उक्तं। तमश्छन्नमिति॥ अतो विक्षेपवशेनैव सर्वग्रहणस्थितिनिष्पन्नं तमश्छन्नमसाहृत्य

४२

श्चेन्नमस्तु राहुः स्वर्भानुर्मित्यमकरोषात्। तथा राहुर्भूच्छायां प्रविश्य चंद्रं प्रविश्य सूर्यं मध्यादय
तीति सिद्धं। उक्तं च सिद्धांतशिरोमणौ॥ राहुः कुभामंडलगः शशांकमाच्छादयतीन बिंबमिति। पुराण
वाक्यं च। सर्वे गंगासमं तोयं सर्वे ब्रह्मसमा द्विजाः। कुरुक्षेत्रसमं दानं राहुग्रस्ते सोमौ दिवाकरे स्व
र्भानुरासुरिः सूर्यं तमसा विध्यद् इति श्रुतिश्च। अत एव राहुनिराकरणे तल्लीनता ख्यानि वेदस्मृति
पुराणविरुद्धत्वात्सर्वथा हेयानि। अथ स्थित्यर्द्धानयनं॥ ॥ ग्राह्यग्राहकसंयोगवियो
गौ दलितौ पृथक् विक्षेपवर्गहीनाभ्यां तद्वर्गाभ्यां मूले पदे षष्ट्या संगुण्य सूर्येन्दुभुक्त्यंतर
विभाजिते। स्यातां स्थितिविमर्द्धार्द्धे नाडिकादि फले तयोः॥ १२॥ ग्राह्यमानग्राहकमान
योरेकत्र योगोऽन्यत्र वियोगः कार्यः। योगार्द्धस्य च वर्गोऽशरवर्गोनो कृत्वा तयोर्मूले षष्ट्या
संगुण्य भुक्त्यंतरेण भक्ते स्थित्यर्द्धनाडिकाः विमर्द्धार्द्धं स्यात्। विशेषः सूर्यग्रहणे च तिथेः स्फु
तस्फुटशरस्य कार्यः॥ उदाहरणं। चंद्रमाने ३३।५२ भूमाने ९०।४ अनयोर्योगः १२३।५६
अस्यार्द्धं ६१।५८ अस्य वर्गः ३८१३।५३ शर ७।१३ वर्गेण २२५३।२५ हीनः १५८८।७ अस्य
पदं ३९।५२ षष्टिगुणिते २३९०। सूर्यचंद्रभुक्त्यंतरेण ७४१।२७ भक्ते ३।१३ जाते मध्यस्थित्यर्द्धं ९८
एतत्स्त्रिगुणं ग्रहणकालः [illegible] ६।१। अथ विमर्द्धार्थं स्पर्शोनोक्तिनी सूर्यस्फुटः ५।१।५।३३।

८९

82A

१९भुक्तिपलाः८चंद्र१११६१३१८१३)भुक्ति७२५।पात११।१३।४।२।२।तिथि९९३२।८दिनं३०।४रा
त्रिरे२०॥मिश्र४५।१२ता।त्कालिकोऽर्कः५।१५।२७।२९चंद्र९।१५।१२७।२९पात१११३।४०चं
द्रमानं३२।९भूमानानं७३।५०अनयोरन्तरं४४।२१अस्यार्द्धं२२।१०[illegible]मध्यवर्गः४८१।२२।२९।२५
योर्मिता६।८।३६।४२२।१८अस्य मूलं२०।३४षष्टिघ्नं२२३४अर्कपलै८नु७२५।३५गत्यन्तर
६६।१७)हृते।१५।ज्ञाते विमर्दार्द्धी तन्निद्विगुणं३१।४२ तत्कलमग्रहणमिमर्दकालः अत्रोपपत्तिः ५९
स्पर्शकाले विंबकेन्द्रे गर्भधाराः तरमानैक्यार्द्ध तच्चकर्णरूपं भवति तत्र स्पः शरः सकोटिः क
र्णकोटयोर्वर्गान्तरपदा भुजः तच्च ग्राहकमानरविकेन्द्रमलकलाभ्यामनुपात मचंद्रार्क
योः मलमानानामाने नरेण यदिभुक्त्यन्तरं न लभ्यकलाः षष्टिभिर्भवन्ति द्रावर्कर्द्धमाम तः नदा लभ्या
भिर्भुक्तकलाभिः किं लभ्यते इति षष्टिभिर्गुणितः भुक्त्यन्तरेण हृतं फलं तिर्यक स्थित्यर्द्धघटिकाः पर
स्पर्शः कालशरादयनात् मध्यग्रहणं चान्तरेणैतन्न तेऽन्तेमः स्थित्यर्द्धघटिकापरं स्पर्श
कालशरायणान्तत् अथविमर्दार्द्धमुच्यते यथाऽत्र दक्षेनच्छादे सम्यक्छन्नेसमीलने मानोत्तर
विंबगर्भयोर्वर्गोऽस्य पदं ग्राहककेंद्रभवति ततोपि पूर्ववदनुपातेन घटिकात्मकः फलार्द्धं केंद्रभ
वति। अथ पस्पर्शमोक्षस्थित्यर्द्धयोरानयनं॥ स्थित्यर्द्धनाडिकाभ्यस्ता गतयः षष्टिभाजि
ता लिप्तिकादिफलं स्वकं। २७॥ चंद्रग्रहणे स्थित्यर्द्धघटीभिश्चंद्रार्कपातभुक्तयो गुणनी

83

यावद्ग्रासमानं ग्रासखंडं लिप्तादिफलं स्वकीयं। तत्कालं तन्मार्गे पर्वान्तकालिकरवीन्दोः शो
धयेत् ततो जातं तत्स्पर्शकालीनौ भवेतां। एवं तत्कालं तन्मार्गे लिप्तादिफलं स्वकीयं ग्रासे रवीन्द्वोः पा
ते योज्यं एवं च मोक्षकालीनौ भवेतां तस्माच्च इ वितेपमानीय पूर्वोक्तप्रकारेण कतकर्मणि
स्थित्यर्द्धविमर्द्धे विलक्षणं कर्तव्यं। उदाहरणं। रविभुक्तिः ५७।५२ स्थित्यर्द्धं ३।३ गुणा ९६।२६
षष्ट्याप्तं लब्धं कलादि २।५३। तात्कालिकेऽर्के २।२६।१८।४२ शोधितो जातः स्पर्शकालीनो
ऽर्कः २।२६।१५।४९ चंद्रभुक्तिः ७९३।१८ स्थित्यर्द्धं ३।३ गुणा २५५३।०९। षष्ट्याप्तं कलादि
४२।३० चंद्रे ८।२६।१०।४८ शोधितो जातः स्पर्शकालीनश्चंद्रः ८।२५।२८।१८। पातकला
दि १०। पाते योजितो जातः स्पार्शिकः पातः ३।६।२६।३० अथ स्व पातोत्थान्यादि स्मानीय
ते कोटिः ५।१८।६ २।३७ भुजस्माः ८८।६।४ ज्ञानं ५०।४७ अस्य वर्गेण २५१८।४८ योगार्द्धं ६३।
५८। वर्गो २८२६।५२ हीनः २२९०।४८ अस्य मूले ४७।३०। षष्ठि ग्रं ४३।३०। भुक्त्यंतरभक्तो
तमर्द्धं २।४२ अनेन चंद्रभुक्तिः ७९३।१८ गुणिता २२२७ आदे षष्टिभक्तौ लब्धं घटी २७ ५४
पर्वान्तर्द्धकालीनोऽर्कः शोधिते ८।२५।४०।४७ एवं कलादि ०।९ पातो युतं ३।६।२६।२९।२५०
२५। अस्य वर्गेण २५ योगार्द्धवर्गो २८३२।५२ हीनः २२८० अस्य मूलं ४७।०। षष्टि ग्रं ४३।
भुक्त्यंतर १८० भक्तं २।४६ जातं स्थित्यर्द्धं अनेन चंद्रभुक्तिर्गुणिता २२१९।३० षष्टिभक्ता लब्धं

83A

+३८।२२+

३८।३ स्वचंद्र ८।२६।१८।४१ शोधितं ८।२५।४०।५। पातः ३।६।२९।शर५०।२१ अस्य वर्गेण २५७६।५३ योगा
द्ध्वर्गः ३८३६।५३ हीनः १२९३।५९ अस्य मूलं ३५।५८ षष्टिघ्नं २१५८ भुक्त्यंतरभुक्तं २।४५ जातं स्थित्यर्द्धं चं
द्रभुक्तिः ८३७।१८ गुणिता २३०२।३४। षष्टिभक्ता लब्धं कृं पूर्वीनकालीनेन्दोः शोधितं ८।२२।५।४७।१९ पातः
३।६।२६।२९ शर५०।२७ अस्य ... ५७ षष्टिभक्ते लब्धं कलादि ४६।४४ पर्वीतकालीनश्चंद्र ८।२६।१८।
४१ योजितं ९।१७।५।२५ एवं पातः ३।६।३।शर ४१।५० अस्य वर्गेण १९१।२१ योगार्द्धवर्गो ३८३६।५३ हीनः
१९४१।१८।३ अस्य पदं ४३।४८ षष्टिघ्नं २६२८ भुक्त्यंतर ७९०।२६ भक्तं ३।२२ जातं स्थित्यर्द्धं अनेनेन्दुभुक्तिः
८३७।१८ गुणिता २८१९।५४ षष्टिभक्ता लब्धं कलादि ४६।५८ पर्वीतकालीनेन्दुः ८।२६।१८।४१ योजि
ते ८।२७।५।३९ एवं पातः ३।६।२६।२२ शरः ४३।४९। अस्य वर्गेण १९१२।५४ योगार्द्धवर्गो ३८३६।
५३ हीनः १९२१।५९ अस्य पदं ४३।४९ षष्टिघ्नं २६२९ भुक्त्यंतर ७९०।२६। भक्तं ३।२२ जातं स्थिरं मोक्षि
के स्थित्यर्द्धं। अथ विमर्द्द स्थिरीकरणं॥ चंद्रकालिकः ११।५।२७।२९ भुक्तिः ७२५।१५ विमर्द्दार्द्ध १११। कः
गुणिता [illegible] १३४२।१९ षष्टिभक्ता २२।२२ लब्धेन चंद्र ११।... ~~[illegible]~~ ३।११ विमर्दा
र्द्धः १११।५।१ गुणिता ५।५२ षष्टिभक्ता ०।५।२५ अनेनेनपातो ११।१३।४०।४६ निमीलनकालीनो विक्षेपके
न्द्रः ०।०।१२४।४८ भुजज्या ... शरः वर्गेण २५४५।१२ योगार्द्धवर्गो हीनः १२९१।४७ अस्य पदं ३५।५९। षष्टि
घ्नं २१५९। भुक्त्यंतर ७९०।२६ भक्तं २।४५ जातं स्थित्यर्द्धं स्थिरं स्पार्शिकं॥ अथ चंद्रभुक्तिः ८३७।१८ स्थि

+१५।२७।२९ ऊनः ११।१५।५७+४

त्यर्द्धं ३।३।गुणा २५।५२।४६।षष्टिभक्तालब्धं कलादि ४२।३४ पर्वांतिकालीनेन्द्रो ८।२६।१८।४२ योजितं त्रे
३।४६।१५।जातो मोक्षकालीनस्पष्टेन्दुः एवं कलादिः ०।१० पाते ३।६।२६।२२। शोधितं जातो मोक्षकालीनः पा
पातः ३।६।२६।१२। केन्द्रं ५।२०।३५।४ भुजज्या ५६।६२।२४ शरः ४४।१० अस्य वर्गेण २९५०।४१ योगार्द्ध
वर्गो ३८।३९।५२ हीनः १८। ८९।११ अस्य पदं ४३।२९। षष्टिघ्नं २६६। गत्यंतर ९८०।२६ भक्तं ३।२० जातं स्थि
त्यर्द्धमनेन चंद्रभुक्तिः ८५३।१४ गुणिता ३।२१ षष्टिभक्तालब्धं लिप्तादि ४६।३ पर्वांतिकालीनस्पष्टेन्दुः ८।२६।
१८।४२ योजितं ८।२७।५।१२ पातः ३।६।२६।१२। शरः ४३।५२ अस्य वर्गेण १९।२४।१९ योगार्द्धवर्गो हीनः ३८
३९।५२ हीनः १८।२५।३५ अस्य पदं ४३।४६ षष्टिघ्नं २६२६। भुक्त्यंतर ७८०।२६ भक्तं ३।२१ जातं स्थित्यर्द्धम
नेन चंद्रभुक्तिः ८५३।११ गुणिता २८०४।६।२५ अस्य वर्गेण ४३।१९ चंद्र २९।२९। पाते १३।५० मानयोग
७४५।२२ अर्द्ध २२।१० वर्गो ४८९।२२ हीनः ४४८०।२ अस्य पदं २१।१० षष्टिघ्नं १२७०।१० गत्यंतर ६६६।३६
भक्तं १।५४ जातं विमर्द्धार्द्धमनेनेन्दुगतिः ७२५।३५। गुणिता ३३।८।५८ षष्टिभक्तालब्धं २२।५८ नेंदु
१।१।५२।२२ ऊनः १।१।२५।१४।३० पातः ७।५।४७।४ शरः ६३।४ अस्य वर्गेण ४३।७ मानांतरार्द्धवर्गो
८९।२२ हीनः ४४८।१५ अस्य पदं २१।१०। षष्टिघ्नं १२७० गत्यंतर ६६६।३६ भक्तं १।५४ जातं स्थित्यर्द्धं निमी
लनो विमर्द्धार्द्धं उन्मीलनकालीनस्पष्टेन्दुः २।१।५।४२।५ पातः १।१।३।४०।३४ विक्षेपकेन्द्रः ०।२।१।१ भुजज्या
१२९।११। शरः १०।१९ अस्य वर्गेण १०३।१ मानांतरार्द्धवर्गो ४८९।२२ हीनः ३८८।२१ अस्य पदं १९।४०
षष्टिघ्नं ११८० गत्यंतर ६६६।३६ भक्तं १।४६ जातं विमर्द्धार्द्धमनेनेन्दुगति ७२५।३५ गुणिता १२८।४
भक्ताब्धेन २।१२।२२ इन्दुः १।१।१।५।२६।२२ युता १।१।१ ५५।४८।५० पातः १।१।१२।४०।३४ शरः १०।४ अस्य ८६

84A

वर्गाला २०।२।मानेनतद्र्द्धवर्गे ४।२।२२हीनः ३।४०।०२ग्रस्यपदं १।०।षष्ठिघ्नं ११८५गात्यंतरं ६६६।

३भक्तं ।१।४६जातं स्थित्यर्धमुन्मीलनकालविमर्दार्द्धवासनात्रसुगमा ग्रासस्पर्शादिकालानयनं॥

स्पष्टतिथ्यावसानेतमध्यग्रहणमादिशेत् स्थित्यर्द्धनाडिकाहीनेग्रासोमोक्षस्तुसंयुते॥ तद्वद्वि

मर्दार्द्धनाडिकाहीनसंयुते निमीलनोन्मीलनाख्येभवतःसकलग्रहे १६ स्पष्टतिथ्यंतमध्यग्रहणंस्या

तमध्यग्रहणकालः स्पर्शः। स्थित्यर्द्धेनोनः स्पर्शकालःस्यात् निमीलनं विमर्द्धेनोनोनिमीलनेकालः

स्यात् निमीलनोन्मीलेसंपूर्णग्रहणेभवतोनखंडग्रहेतिथिः।५२।५८। एवमध्यग्रहणकालः एवमेवस्प

र्शः स्थित्यर्द्धे २।४५हीनो ५०।०जाताः स्पर्शकालिस्तिथिः ५२।४८।मोक्षे स्थित्यार्द्धं २।२२युता ५५।१।

जातोमुक्तकालः एवतिथिः ३।१।निमीलनविमर्दार्द्धं १।५४नाजातोनिमीलनकालः ।।३।।१५युनः ३।१३

न्मीलनविमर्द्धार्द्ध १।४६युतः ४०।५५जातउन्मीलनकालः॥ अथपर्वग्रहः॥ ॥ स्पष्टनाडीविहीनेनस्थि

त्यर्द्धनार्कचंद्रयोः भुक्त्यंतरं समाहन्यात्षष्ट्याप्ताःशेषाभुजस्तयोर्वर्गयुतमूलंस्याद्वस्तुतन्मानयोगार्द्धतः

प्रोक्तग्रासमतात्कालिकाभवेत् मध्यग्रहणस्थार्द्धमिष्टनाडीः विशोधयेत् स्थित्यर्द्धान्मोक्षकालेतु

वामागुन्त्वेपनुमासिकंयावतीषुघटिकासुग्राहणंज्ञातुमिष्टनाडूष्टमाद्याः नाभिरूपतेनस्पर्शकालीनेन

मोक्षकालीनेनवास्थिरस्थित्यर्द्धभुक्त्यंतरंसंगुण्यषष्ट्याविभजेत् कोटिलिप्ताः स्फुटलंबनंग्रहणेतालवस्तु

दाःसर्वग्रहेमाह विशेषमाह। भानोरिति सूर्यग्रहणेनाःकोटिलिप्तामध्यास्थित्यर्द्धेनसंगुण्यस्फुटस्थि

+कोटिलिप्तिकाः भानोर्ग्रहकोटिलिप्तामध्यास्थित्यर्द्धसंगुण्याः स्फुटस्थित्यर्द्धसंभक्ताःस्फुटकोटि

+काःस्मृताः ५

तर्द्धेनाग्रहभुक्तः संगुण्य षष्ट्याप्तफलेन तात्कालिकग्रहेष्वानीतः शर एवं भुजः स्यात् तयोः कोटिलि
प्तामजयोर्वर्गयोगस्य मूलं कर्णः स्यात्। तेन कर्णमानयोगार्द्धं संशोध्य शेषफलात्कालिकोग्रासः स्यात् प
र्वदीपयोमध्यग्रहणसमायात् प्रतीतदर्द्धगताग्राधिकात् भचेप्तत्तदेव नाडीभोक्तृस्थित्यर्द्धं संशोध्य
शेषा प्राग्गतमोक्षकालीनं ग्रासमानयेत् उदाहरणं। स्थिरस्पार्शिकस्थित्यर्द्धं ३।४५ उक्तनाडीभिः।
४५। हीनं १।० अनेन नक्षत्रैर्धा भुक्त्यंतरं ८०।२६ गुणितं एकस्य गुणकत्वात् तदेव स्थितं ८०।२६ अ
स्मात् षष्ट्या भागे लब्धा कोटिलिप्ताः १३।२६ अपवर्तनमुक्तिः ८३।१९। स्थित्यन २।४५ गुणिता २४६५।
१६। षष्ट्या भक्त्या लब्धेन कलादिना २४।२५ स्पार्शिककर्णोनेदं ८।२५।२०॥ भुक्तः ८।२६।४।४४ जात
इष्टकालीनः एवं पातः ३।०८।२६।२४ विक्षेपकेंद्रं ५।११।२३।२० भुजज्या ६।१८।२२ विक्षेप ४८।३२ अ
यमेव भुजः अस्य वर्गः २३।५५।४६। कोटिलिप्ताः १३।०।२६।२६ वर्गः १८०।१२ वर्गयोर्योगः
२५।३५।५८ अस्य मूलं ५०।२२ जातं कर्णः एवं मानयोगार्द्धं ६६।५६ शोधितः ११।३३।५ जातं
स्पार्शिकतात्कालिकोग्रासः अथ मौक्तिकस्थितरस्थित्यर्द्धं ३।२२ उक्त २।४५ नीतं १।३७ अ
नेन भुक्त्यंतरं ८०।२६ गुणितं १२।६।१४ षष्ट्या भक्त्यं २१।०।१ जाता कोटिलिप्ताः स्फुटाः अप
वर्तनभुक्तिः ८३।१९ उक्त २।४५ गुणिता ४६५।१६ षष्ट्या भक्त्या लब्धेन कलादिना २४।२५ वर्जित
कालः मोक्षे जातं २६।१८।४ भुक्तः ८।२६।४३।०६ जात इष्टकालीनः पातः ३।८।२६।१६ विक्षेपके

85A

र्कं ५।२०।२६।५०।भुजज्या ५८०।२३।८।४५।३३ अयमेव भुजः अस्य वर्गः २०७४।४८ कोटिलिप्ताः २।।
०।१ वर्गः ४४।०।१४२ वर्गयोगस्य २५।२६।३० मूलं कर्णः ५०।९।एषमानयोगार्द्धं ६।२।५८।शोधितः १।।४२ ज्ञा
तोमोक्षिकस्तात्कालिको ग्रासः। अत्रोपपत्तिः।।३४ कालेयत्रग्राहकबिंबमध्यं चिह्नं तयोरंतरं ग्राहकमार्ग
स्वं कोटिरिहाद्यन्ते तदायनंत्रैराशिकेन यदि घटीषष्ट्या भुक्त्यंतरकला लभ्यते तदा ३ इष्टेन स्थितिः दलेन किमिति
अत्रेष्टनास्थित्यर्द्धगुणकः भुक्त्यंतरांश्यात्षष्टिर्नीतकः। अपक्रांतवृत्ते प्राच्यपरांतरं कोटिः याम्योत्तरं श
शरः स एव भुजः तद्वर्गयोगपदं कर्ण इत्युचितं कस्तो नाम बिंबमध्ययोरंतरं यावत् मानैक्यार्द्धादूनो भवति तावत्
ग्राहकबिंबं ग्राह्यं स्पृशतीत्यतस्तावनिष्टकालग्रासइत्युपपन्नं।।अथेष्टग्रासात्कालज्ञानं। ग्राह्यग्राहकयो
र्दीत शोध्यसंछन्नलिप्तिकातद्वर्गात्प्रोह्यतात्कालविक्षेपस्यकृतिं पदं कोटिलिप्ताः रवेः स्पष्टस्थित्यर्द्धेना
हततताः मध्येन लिप्ताः स्पर्शान्त्याग्रः स्थितिविद्धम नाडिका।२२ संछिन्नलिप्तकास्तु लिप्तकामानयोगार्द्धशोध्याः
शेषं कर्णः स्यात्ततस्तात्कालशरवर्गं कर्णवर्गात्संशोध्य शेषस्य मूलं कोटिलिप्ताः चेंद्रग्रहणेऽपि ताएव स्पष्टाः
सूर्यग्रहणे ताः कोटिलिप्ताः स्पष्टाः स्थित्यर्द्धेन संगुण्य मध्यस्थित्यर्द्धेन भक्तास्तुल्यकोटिलिप्ताः स्युः ताः
षष्ट्यासंगुण्य भुक्त्यंतरभक्ता नाड्यः ताः स्वकीयस्पर्शस्थित्यर्द्धाच्छोध्याः तच्छेषः स्वेष्टग्रासघटिका
स्युः।। उदाहरणं।। मानयोगार्द्धं ६।२।५८ स्पर्शिकग्रासलिप्ताभिः।६।२।५८ हीनं ५०।२।।ज्ञातः कर्णः अ
स्य वर्गः २५३५। ५६।शरः ४८।३ अस्य वर्गः (२३५५।२९ हीनं १८०।२) अस्य मूलं १३।२६ ज्ञातः कोटिलिप्ता एताः
षष्टिगुणाः।२८० भुक्त्यंतर ७८०।२८। भक्तालब्धा नाडी १।०।लि० स्थित्यर्द्धं २।४५। हीना १।४५ जातास्पार्शि

86

मिष्टं अथ भौमोदके १४४ ग्रासालिप्ताभिः १।४८। मानयोगार्द्धं ६१।५८। हीने ५०।१३ जाताः कलाः अस्य च
र्गे २५।१६।३०।१२६४५।३२ शरवर्गः ३/४।४८ शोधिता ४४।४२ अस्य मूले जाताः केलिलिप्ताः २१।१
षष्टिगुणाः १२६।४२ भुक्त्यन्तरं ७८०। भुक्त्यन्तर ७८४२६ भक्त्या लब्धनाडीभिः (१३) मौक्तिकस्थित्य
३।२२ हीने १।४५ जातं मौक्तिकमिष्टं अत्र विलोमगत्या तेन वासनाऽस्य पद्धतिनानयनम्॥ नन्वस्याः तस्मि
पौर्णान्ते स्थित्यामस्तस्य कस्मिंश्चिद् दिनांशाः सौम्ययाम्याः शरा कपालयोर्दिशोरेव पूर्णिमान्
कान्तं शरादिक समयेऽन्तः भेदे इत्तं संपातवलेनास्य समता शौगस्तानिका २४ अत्र चेदन्तस्थानयनार्थं चेद्राय या
ज्ञातव्याः सव चंद्रग्रहणाज्ञानाधानः तत्साधनप्रकारस्य प्रभाकरेणोक्तो यथा चेद्राद्धं भूतभानो विहीनः प्रा
गुदितशशी" पश्चाद् अधिकश्चास्मात्समोकालेमयोदिता १५ नेम स्पर्यान्तस्य समपामागे वक्त्रे दुरुतो ज्ञा
तानवः॥ अधिकश्चेत् दास्स्पर्शान्तसमपात्परतत्र्यंदण्ड देयानीति ज्ञानयो। तुल्यश्चेद्युतसमयकालेये चोदित इति
तत्र यदि चेंद्रेऽर्कोद्दीनः स्यात् तदा तेषामन्तरांशाः षड्गुणिताः स्पर्शान्तसमयकालिकचंद्रग्रहणदिनाड्याः स्युः अ
धिकश्चेत् तदा सूर्यचंद्रयोरन्तरांशाः दशभिर्गुणिता दिनाड्यः स्युः ततो गलितागतघटीभ्यः स्पर्शदिनाप्रमाणं
पातयित्वा शेषतुल्यासु घटीषु प्रागुदितश्चंद्रग्रहणदिनाद्युतो यो ज्ञाः अनुदितचंद्रग्रहणदिना द्वाति
पात्याः एवं चंद्रग्रहणं भवतीति तद्ग्रहणं चेद्रदिनार्द्धं नहीने चंद्रेनतघटिकाः स्युः तत्र तस्य ज्याद्दशाद्ज्या
प्रागुन्नीयाविस्यथाभाज्यास्तब्धस्य धनुर्वलितांशाः स्युः ते चपूर्वनते सौम्याः अपरनते [illegible] ८८

86A

एवमक्षवलनं विधायायनवलनमाह। याशित्रयेति। राशित्रययुक्तात्तस्मात्पादतीतक्रांतेः पंचम्यांशैः
क्रांत्यंशैः शर्वाणां वलनां दिक्साम्ये योगो दिग्भेदेंतरं कार्यं। तस्य क्रमज्यां वलनं स्यात् तासामन्त्याभक्ता
लब्धं मंगुलादि वलनं स्यात् तस्य वलनस्य शर्वांशवलनांशक्रांत्यंशयोगोंतरं वा वा सिद्धस्य यदिक् सा दिक्
ज्ञेया। उदाहरणं। पर्वान्तकालेऽर्कः ८।२६।१८।४१ अयनांशैः १६।५।५४ युतः ९।१२।२४।३५ अस्य भु
जः २।१८।२५।२५ दोर्ज्यांतरं ५१ भक्तज्यान्यास्यस्य ११ २२ क्रांतिज्या ६६२३।४८ एतद्युतु १४०।३० जाता क्रांतिर्दक्षि
णा। अयमवमविक्षेपान्तरं।४।१८ भिन्नदिक्त्वात् क्रांतिशरयोरंतरं १३।५४ जाता स्पष्टा क्रांतिः अस्याः क्र
मज्या १२२०।३०३ क्रमज्या २६३।३० विभक्तया याभ्यां लिप्ता ११ ३३।४८ द्वादशारस्य क्रमाद्४०।१५ जाता
सितिस्या एषा त्रिज्यया ३४३८ गुणिता २२६९९२ ३१।३० व्याहारानकलेन १।५४।३० भक्ता जातं स्पष्टास्य २८
५।० एषा पत्नः ७२०।१५ अनेन गकोदयप्राणोत्पादितानीतस्याहोरात्र चरजासु २२।४५।० चतुर्भागे ५४
१३।२५ हीनो दक्षिणगोलत्वात् ४८ ५२। अस्य पंचम्याधिकांत्रिंशता ३६० भागे लब्धा नाद्यत्र चंद्रदिनार्द्ध
घटिका १३।२५ चंद्ररात्र्यर्द्धघटिका १६।३५ अथ स्याहोरात्र २१६०० चतुर्भागः ५४०० चरेण ७२०।१५
हीनः ४६८० अस्य पञ्चाधिकशतत्रयेण ३६० भागे लब्धं सावनदिनार्द्ध १३।१० रात्र्यर्द्ध १६।५० अथ
चंद्रग्रहतोदाहरणं। अस्तकालीनोऽर्कः।२।२६।०।५४ राशिषट्कयुतः ८।२६।०।५४ अस्मादस्तकालीन
स्पष्टोऽन्यून ८।२१।५८ इत्यनतरपहामयात्प्रागेवोदितो जातः। अर्केन्द्वोरन्तरांशाः ४।३।२१ दश १०
गुणाः ४०।३०।१३ जातमस्य द्युमतविनाड्यः एताः सर्पदिनप्रमाणेन ३।०।८ प्राप्तिमा घटिका सु ५२।४४ १।

87

हीनाः सुः १०।४।७ भुक्ताः ।१।०।२१ याम्यं चंद्रगतौ चंद्रसावनदिनार्द्धेन १३ हीनं ६।२।७ जातं स्थानांतरं याम्यं नतं
स्पष्टं शाकर ए ते सिद्धांतशिरोमणौ । यथा रवीकाहतं स्वेषुवृत्तेन भक्तं सशीघ्रकालोऽस्य नतं तेन वा सुः । शीतिन
ते ६।२।७ स्फुटं कार्यं ० गुण्यं ५।२।३० स्वदिनार्द्धेन १३।१० भक्तं ४३।४७।४ जातं तेन नतं शरः ए वांशु स्यात् १२।५।२७ जा
तं नतस्यांशवशात्ज्या ५।३७।२९ गुणिता ३६।३६।७८।५९ त्रिज्यया ३।४३ भक्ता १०।६।४९ लंबज्या ४।१०
८५।०।२ अस्यास्त्रिज्या भागो १८।५।० जाता पलनं शाताभ्यामेवमनेन लब्धं विधा कायन माहरा। शीघ्रयेति
लंबं चंद्रसायनः ।६।१।२।२८।३५ राशित्रयतः ०।१२।२४।३५ अयमेव भुज स्याः भुजज्या ७।३६।४६ एषा परमाप
क्रमज्या ५।२। क्रांत्यंशै ५।०।३० गुणा ५।१५।३३ एवं ज्या ।३।४७।२३ जाता मकलनज्या ७।३८।४६ एषा
परमापक्रमज्यया ५।२ एवं समज्या ७० भक्ता ।१६।१५ जाता मध्यवलनांशज्या कांत्यां सास्य
पीबलनाख्यस्पर्शकालनतं च द्र: ८।२५।४० । १९ सापनांश ६।११।४६।१३ भुजज्या ३३।६७ क्रांतिज्या १।३।६।७
१८ क्रांतिं [illegible] १४।३।७।३४ शरः सौम्यः ५०।१३ शर संस्कृता क्रांतिः सौम्या १३।५६।४७ अस्यास्ज्या
१३।२।११९ उक्रमज्या [illegible] विनव्यासदले २।७४।०८ क्षितिज्या ६९० चरज्या ७।१५।३३ चर ७।२०
८६ चतुर्भाग ५४००० चरे ७२०।४६ न ३६।१९।३ सावनं चंद्रदिनार्द्ध १३।० स्पर्शकालः ५०।४ दिनमान
३४।०८ हीनं १५।५६ एतत् पूर्वानीतविनाडीभिः ४० युतं १६।३६ जातिचंद्रगतं एतच्चंद्रदिनार्द्धेन
३।३६ जातं पश्चान्नतं तेन नतं ३।३६ भवति ६०।७ गुणितं ३२४।० चंद्रदिनार्द्धेन १३।० भक्तं २४।५९ ।३३ जातापि
ऽश्चान्नतज्या १४।४७।३ अक्षज्या ५।३७।२९ अनयोर्घातः ।२२।५४।३०।१५ त्रिज्यया ३।४३ भक्ता

87A

७।६।७।१८ अस्य धनुः ६५०।५८ षष्ठ्यांभागे लब्धा याम्या वलनांशाः १०।५०।५८ स्पर्श
कालीनः सायनरविः ०।११।४६।४५ राशित्रययुतः ०।११।४६।१२ भुजज्या ७०।२२ क्रांतिज्या २८
६।५।० क्रांतिः २८।५।१६ क्रांत्यंशाः ४।४५।१६ याम्या क्रांत्यंशवलनांशयोरेकदिक्त्वाद्योगः १५।३६।
१४ वलनज्या २७।३ समज्या ७० भक्ता ३।१२ जाता स्पर्शकालीनांगुलात्मिका वलना। अथ मो
क्षकालः ॥ ॥ मोक्षकालीनरविः २८।२।५।३९। सायनः ०।१३।११।३ भुजज्या ३३।७५।३२। क्रांति
ज्या ३९।१२ क्रांतिः १३।५८।४५ दिनार्धमानं परशरः ४२।७९ शरसंस्कृता क्रांतिः १३।५४।५६ क्रमज्या
१३।१८।२९।३ क्रमज्या २६।३।०२ दिनव्यासदलेन्दाक्षांशाः १३।५८ त्रिज्याहृता ६५।१९।०।३४ चरज्या ११४।
२२ चरं २१।३७ सायनरवि दिनार्धं १३।० मोक्षकालः ५६।११ वेदध्रुवगतं २२।७३५ अस्य [illegible] नते
८।७३ नतांशाः ६७।१६।६० नतस्य ३७।११६ अक्षज्या १५३।२९ अनयोर्घातः ७११५७६९।
३८ त्रिज्याप्ता २७३८ भक्तः १४।८।११ धनुः १४।६३।१५ अस्मादस्य षष्ठ्यांशलब्धा वलनांशा याम्याः २४।२३।१५
मोक्षकालीनः सायनरविः ०।१३।३३। राशित्रययुतः ०।१३।१३।३३ भुजज्या ७८४।२६ क्रांतिज्या ३१।
४४ क्रांतिर्याम्या ३१।९।०८ क्रांत्यंशाः ५।११।६।०८ वलनांशाः २४।३३।१५ युता २९।२४।२३ वलनज्या
५।०।३।२५ समज्या ७० भक्ता २४।२०।४ जाता मोक्षवलनांगुलात्मिका। अथोपपत्तिः। तत्रादौ अत्रायन
वलनं तुलादौ मेषादौ च विषुवद्वृत्तस्य क्रांतिवृत्तस्य च संपातो भवति विषुवद्वृत्तमेव क्रांतिवृत्तं भव
तीत्यर्थः। ततः परमक्रांतिश्चतुर्विंशतिभागेषु दक्षिणे एवं कर्कादिदिशो भिन्नेऽयनवलनं याम्यम्
तेष्वायनः क्रांतिर्यथा चतुर्विंशत्यंशेषु दक्षिणा एवं वलनं तेषु येषु धामिथुनांते वलनं हीय

88

तेन यादेकस्मांतं वर्द्धने भुजस्तस्मादेर्धनुर्वोतं यावत्तद्धीने भुजत्वाउन्नमे कुरादेस्मिन्नांतं वर्द्धित इत्यर्थः ॥ अयनां
दृक्कर्मणि ध्रुवसंज्ञा। अयनसंधावेकेकोत्तराद् दक्षिणा भवति। तद्वशादेके वमचीयत्रयम क्रांतिस्ततः तथा
पक्षयक्रमेण दक्षिणा चितमनुराश्चितं वा वलनं तत्रायनसंधौ वलनाभावः गोलसंधौ पदसंध्यंतरानुपा
तः अयनसंधेर्नुक्रांतनेंतरं कुम्भादवत्वात्कोटिरुपचीयते भुजकोटिक्रमेणापचयनं वलनं उपचित
भवति। यदि त्रिज्यामितितया कोटिज्यया परमापनेवलनं तदा तया किमिति जिनांशज्यागुणा के
त्रिज्याहारः फलमयनवलनं स्यात् एवमयनवलनमायनादिकं राशित्रयभुजं स्यात् कोटिज्यानुपातमेव
अयनवलनं ॥ यथायनवलनज्ञानार्थं ध्रुवात्परितो जिनभागैः कदंबभ्रमचिन्तं निबिद्धं। तथायाम्यो
त्तरक्षितिजस्थयोर्यः संपातः समसंज्ञः कस्तस्माद्यदा शेषपरितो ऽक्षवलनज्ञानार्थं रन्ते बधनीयं। तत्र
क्षितिजवलयसशैतदपि भांशैरैक्यं तत्रापि वलनोपपत्तिर्दर्शनीया। तथा मध्याह्ने ऽर्को क्रमाचिन्हं प्रतिनीय
मानं। वृत्ताकारं स्तत्रं ध्रुवचिन्हलग्नेयाति। अतस्तत्र विषुवत्समस्थानयोरैक्येनयोमध्यात्तराद् दिनार्द्धे वलना
भावः। अथ यदि दिनार्द्धान्नतैः सूर्येण कृत्वा समचिन्हात्सूर्यं प्रतिनीयमाने स्तत्रं यत्र लसमंडले लगति तत्स्व
स्तिकयोर्मध्ये यावंतो शास्तावंत एवा तेषु त्रसमस्त्रे ध्रुवयोर्मध्ये यावंतो शास्तावंत एवा तथैत्र समस्तत्र
ध्रुवयोर्मध्ये भवंति यतस्तत्समस्त्रानुसारं वर्द्धते यां भागानामक्षवलबोपि यावतांशमस्य ज्यांता व
देव सममत्र स्यांतरं यथा क्षितिजस्थ्या ऽर्के क्षितिजमेव समस्तत्रे तथा त्वमत्र केवलं नवतिर्नतांशाः तेषां ज्या ८८
अक्षवलेय ऽक्षज्या तत्स्थाने स्यात् ॥ अथ यथा नताक्षस्य च वलनस्य च तत्र कालस्य यथनततो न क्रमेण

88A वलनानोत्क्रमचिंत्यः। तस्यपरमतमभवतिभागपारेणार्मीयानुपातः पदिदिक्सूर्यकेन्द्रा नाड्या
त्माकेनपरमनतेनभवतिभागात्मकतेनदेकेनकिमिति। नवातिगुणकोदिनार्द्धहरोनतेगुणत्वं
कलंनतांशः। अथपदक्षिज्यानुत्सवानतक्रमज्यया॰ तेज्यानुत्यापरमातवलनं तदंतवे
88A लोद्दिनार्द्धात्पूर्वतः सौम्यंपतो॰ त्रयामोतस्मिनर्कोयाम्यायामोहतसौम्यवलनंत्पत्यकृकपाले
सौम्यामवरोहतोयाम्या। अयनवलनातवलनयोर्द्वनयोरेकादिक्त्वेयोगोभिन्नदिक्त्वे
रमितिस्फुटवलनंभवति यतः परमनते॰ तवलनायनवलनयोरेकदिक्त्वेयोगेकृते
परमवलनंस्फुटंभवति। वियोगेस्फुटवलनाभावः। यथात्राईराशिकोटिज्या २८।३१
त्रिनाशज्या पा २६।७ गुणिता २३।१ (१०) क्षितिज्या पा ४३२। भक्ता २९।४८ जाता अयनतज्या
२०।२२।४ सौम्या। अथयदित्रिषष्टि ६३नतांशाः पाहेनवयो विंशतिकलाधिका ६३।२२।
४पतेयांयानतज्या २।१३।२४ अतस्तारेशीघ्रः यत्रानैकोनविंशतिभागात्मका १९।४५।
स्तज्यातत्या ११०।५।१९ वानतज्या २।१३।२४ गुणिता २३।१६ त्रिज्यया ३१।३८ भक्ता ७।६।
८ जाता तवलनज्या सौम्या अतवलमज्या याम्या २८।४८ अनयोर्वियोगे स्फुटवलनाभावः
उत्क्रमज्याचेत्क्रियते तत्रानतांशानां ६३।२२।४ पञ्चक्रमज्या १९।३।५ स्पतज्यया ११०।५। गुणिता २०
२३।०४।५ त्रिज्यया ३१।४८ भक्ता १९।४ जाता अयनवलनज्या अतवलनज्या २८।४८ अनयो

४१ वियोगकृते २५१९०)। नतनमभावस्यान्ते स्फुटवलनं अतउक्रमस्पष्टयानकार्ष्मिकिं तु क्रमस्पेष्टवलनं
साध्यं॥ अथ तत्र छेद्यकेन प्रदर्श्यते विधुवन्मंडले प्राच्यां ध्रुवे याम्योत्तरे पूर्वा शत्वा चतुर्विंशतिभा
गांतरे तेषां सूत्राणां योगः कदंबसंज्ञो ज्ञेयः एवमद्धोधो भागद्वये विषुवत्योः परितोयो गोलवृत्तके भव
ति एव्यो वलनज्ञानं भवति॥ अथ क्रांतिवृत्ते वत्समालम्बकारेण निवेश्य यत्नतस्तत्र स्वाहोरात्रवृत्ते
होत्रमति। अथ छेद्यकेवलनदर्शनाय ध्रुवयोः परितश्चतुर्विंशतिभागेषु तेजवृद्धीय तत्कदंबवृत्ते य
तोदक् ध्रुवायाम्या दगातिर्यक्सूत्रांतरभागास्तेनरेतत्योगे बीमेतु कृत्वा सव्येन भगणं न्यसेदित
यो दृक्गतं भवति ग्रहानीतसूत्रं मेषादयो यातीतिनात्पर्यार्थः अत्र चतुर्विंशति भागतः क्रांति
तित्वैव जिज्ञास्येन तुल्या। अथ समयोगः समवृत्तस्यातिर्यग्गतानां नतसूत्राणां याम्योत्तरेकतरेयः स
तोयोगः समसंज्ञकः। एवं च याम्यकपाले समसंचारभयनोदगादिलोत्तरदिति तयाः सनानिनत
भागसूत्राणि निवेश्यानि तेषां समसंज्ञा ज्ञाता। अथ स्वाहोरात्रवृत्ते पत्रग्रहस्तस्याः नसमयापरिष
ज्ञाकाचिसूत्रं नयेत् तथाभूत मन्यत्सूत्रं ग्रहोध्रुवोपरि नयेत्। अन्यत् सूत्रं तथैव ग्रहालदंबोप
रिन्यसेत्। एषामंतरालेवलनानि ज्ञेयानि अहेभात्रेवृत्ते यत्र नतवशां ग्रहोस्ति ततः समसूत्राव
धिर्यत्रिधिमाति सूत्रे समेसन्ने ततोविगतसमसूत्रांतरालमत्र वलनं एवं कृतेन नाभायां मध्यगते ८०
ग्रहे समध्रुवसूत्रैक्याद्वलनाभावः परमनतेन नतिभागाः स्वाहोरात्रस्य ग्रहान्मध्य

९५ लग्ने कदंबवृत्ते कस्य। अस्यात्र गामित्सत्रांतराले स्पनवलनं यतो मेषादिगोलसंधौ इति तिनकदंब
सूत्रयोगः सौम्ययाम्याभ्यदितो त्रिनांशांतरे भवति। तत्र चतुर्विंशति भागांतरं परमायनवलनं
कर्कादौ मध्यलग्नवत्तरे ध्रुवाद्युत्तरे कदंबमतः कदंबध्रुवसूत्रयोरैक्यादयनवलनाभावः। ए
वं दक्षिणायनवलिने दक्षिणध्रुवं परितः तत कदंबध्रुववृत्तस्य कदंबध्रुवसूत्रांतराले सौम्योत्रेयं।
कदंबसमसूत्रयोरंतराले स्फुटवलनं यतो येषां तावदुदयकाले समनत्ववत्स्ति इति त्रियोगवसम
सूत्रकः ततो ध्रुवांतरे परममस्य वलनेन भवत् ध्रुवसंसक्तः एकसूत्रस्थितत्वात् ततो मध्यलग्नवत् ध्रु
वात्परतो त्रिनांशांतरे धनुषादि कदंबः। तत्र जिनांशस्यात्रिज्याख्येन कल्पितातेनायनवलनं
गोलसंधौ परममार्गे। अतः कदंबसमसूत्रयोरंतरे त्रिज्या तुल्यं लंबं भवति अस्यायनवलनयोः
सौम्यत्वादेव दिशा योगेनैव भाव्यं तेन परमत्वं कदंबसमसूत्रांतराले स्फुटवलनस्य लक्ष्याद्
नोर्ध्व ध्रुवसूत्रमेव समसूत्रं गतात्तवलनाभावादयनवलनमेव स्फुटवलनं अत्र ध्रुवसूत्रां
तगतिसमसूत्रांतरे जिनांशः स्फुटवलनांशादिनाद्योदयकलयोरंतरे धिकानस्युः अपरकपाले
सूना। अतः काले द्वियोगे वलनाभावदेव भवतीति अथ प्रकारांतरं। समरत्ने मेषादौ ग्रहस्त
स्यानाम्र्यत्ति भागांतरे त्रिज्या व्यासार्धेन वृत्तं कुर्यात् पूर्वाक्रमप्रकारेण विषुववृत्ते च बिंदुस्य
तयोरंतरे ऽत्र वलनं भवति विषुवत्क्रांतिवृत्तांतराले नसूर्यं रवाद्यन्याभ्यां त्रिज्योरुत्तरे क्षितित्रं

१० इवभवति तत्रमेषादिस्थिते ग्रहे ऽयनवलनस्य मध्यलग्नवाहुनुषोत्ते क्रांतिवृत्तविषुववृत्तांतराले त्रिनाद
क्षितिसायनवलनं परमं भवति एवं मेषादिस्थे ग्रहे मकरक्रांतिवृत्तविषुववृत्तांतराले ऽयनवलनं भवतीत्ये
वमुक्तं। अथाक्षवलनं। समवृत्तं किल प्राक्पश्चिमं प्रानमेवादितः शिमिरं किते तत्रस्थार्द्धे दिन स्वांत
स्माद्वृत्ते मध्यलग्नत्वान्मेषादिविहीर्ध्ववृत्तिं तितिक्षिज्याविहृते लगति ततो दिनार्द्धे स्वाक्षवलनाभाव
द्यनवलनमेव क्रांतिसमवृत्तांतरे स्फुटं तितिजे विषुववृत्ते योरैक्यात् तु ख स्वपरसानते मेषा
दिस्थे ग्रहे मध्यलग्नत्वाद्धृत्तरं क्रांतिवृत्तस्थे ग्रहः कात्यितो भवति तत्र प्राचि ई त्रिज्यावृत्ते
लगति तत्र ध्रुवांतरे क्रांतिवृत्तविषुववृत्तांतरे त्रिंशांशमितां परमप्रयनवलनं विषुवत्सम
वृत्तांतरे परममक्षवलनं क्रांतिवृत्तसमवृत्तांतरे परममोक्षायनवलनयोर्योगः स्फुटवलनं
लक्ष्यं भवति तयोः समत्वात् एवमन्यत्राप्यूह्यं। अथ परशरसंस्थानं तत्र सरसस्थाने परस
मेऽस्ले प्राचीतदुत्तरं तो दक्षिणे तस्मात् शारस्तिष्ठति। तस्माद्वलनानयनेयेः शारः क्षिप्तस्तस्य
कीर्नकृते एवं वलनं सेस्थाप्यक्रमस्पादटीकारणं चकारादिकं द्वयस्य समयाम्योत्तरे रतिकृतः
यतो न क्रांदिः सौम्यभवने। ततस्त्रयनवलनं सौम्यं भवति तत्र कारादेर्यावद्युदक्रान्तिस्तत्रेङ
सौम्येतनावत्सौम्यं कदंवं गच्छति अतः सामयौ सोत्तरमा अयनवलनाभावः एवं कर्कीद ८०
वधि तत्र मोपम्याय याम्यमकरादिगोलोऽस्थमति। तथा तपाकादवो विनिमर्त्यस्तोऽस्थमति एतेनैत

90A

इकं मध्यातिरस्तेमकारादेः पंचाग्निनंदेंदुमितैः १९३५। स्योदयाभिर्मकरः प्रागवलंबते ॥
तथावनसंपाताच्कदंबोनितमं स्लेगात्मगवलंबते एवमनांत प्राकृतितिजविश्ववं ऽस्मंऽ
लसंपातस्येयहेपरमवलनमेवंसर्वत्र एवंसतिकदंबोन्नममंऽलेचक्रोशांकतेदक्षिले
तरस्तत्रवृत्तेसंपातान्मंऽलमध्यलग्नांतेपरमवलनंभवतितेनकंदंययाम्योत्तरस
त्रयोरंतरंवलनंतक्रमज्यास्तुपं यतोऽयनाद्यगतकलांशाः सेवक्रमक्रांतिज्या यत्रोत्त
रायनेमकरास्योदयासैवः १९३५ पंचाग्निनंदेंदुमितास्तेवव्यासासयाद्वात्रिंशतक्ष
१५। ८तज्या१८।१५।३६।३ क्रमज्या३३।२० तेनोत्क्रमज्यात्रनयंभवति यतएवद्युज्याकी
वापमध्येबाणरूपोक्रमज्यामौर्वीत्क्रमज्योवीतेन मध्यलग्नार्कचक्रेनक्रांतावलव
लनेसाध्यंनोक्रमज्या याम्यक्रांतिस्थवलनतलंतेनयस्मात्ग्रहादवनचलनेसाध्यं
तस्मात्समध्यलग्नाक्रमज्यातिस्यया येरक्रमज्याम्योक्तातेरस्तानादेतवलनेनास्थि
तेएववलनमपिक्रमज्येव अन्यवकदंबवृत्तेयत्रकदंबवृत्तेरिक्षितिजाचरितस्वतत्रिंशस्थि
ज्ञातरेवृत्तंस्पसेतत् नाभिनवृत्तेततःक्रांति वृत्तायस्त्रेवोलंतयोमांतरंकदंवध्यस्याने८

91

कृतकालध्येयभ्रांतेनयाकर्तव्यंयथानवलतितन्नेत्रभुनांनध्रुवोपरिक्रांतियाम्योत्तरवृत्तेभवति त
तोऽह्नीनान्नध्वलानन्तेकृतेमेषादिध्रुवयाम्योत्तरसूत्रेभवति। ततोऽत्रिनांशेकृतेपूर्वतोमेषादेर्यावद्
एवनेतावन्मिथुनमेकराश्यंतरेध्रुवावलति एवंमिलितौ। तेद्विराश्यंतरेंकरसांतेपरमवलनंस्यात्। मि
थुनधनुरंतरस्थग्रहकदंबयोः कीलवयभ्रांतेक्रांतियाम्योत्तरवृत्तेध्रुवयोरंतरेतिष्ठति तथा
कृतेयाम्योत्तरसमागतत्रस्थक्रांतिवृत्तित्वादपानत्रायनवलनाभावःस्यंतरानुपातादयनवल
नंक्रमज्ज्यैवप्राप्यते। यतस्तत्रनाशनोत्याक्रांतिप्राप्तिनायनवलनंउत्पामेजायते यथा
पूर्वोक्तेत्रिनक्षत्रेयत्नेमेषस्थः कदंबोध्रुवयाम्योत्तरसूत्रेध्रुवस्यकदंबयोः कीलादिर्भेज्याक्रां
क्रांतियाम्योत्तरवृत्तेत्रिज्याव्यासार्द्धेध्रुवयोरंतरगेनित्वात्। मिथुनस्थकदंबेयाक्रांतिवृत्तं
पूर्वंचनिवेश्यतेतदात्रिराशिज्यामितेक्रांतिवृत्तेतेत्रिज्यांतरंभवतितत्रक्रांतिज्या
न्यूना स्याधिकंक्रांतिज्याद्विहितिरजितस्माज्ज्यागवलनंग्रहस्यानभवति यस्माद्ग्र
हस्यध्रुवस्यचांतरेज्याधनुरंशाःस्युस्तातिष्ठ यथाविषुवद्वृत्तात्ग्रहःक्रांतिवश्या
दुत्तरंतोदक्षिणोवायातितथ्यासौम्योयाम्योवाध्रुवःसन्निकृष्टोभवति तत्राक्रांतिज्या। [illegible]

९३A वदनात्मतन्त्रधवक्रले नेसूर्यसिद्धांतविवर्ते विस्तरेणाहायणपश्चतुर्थैः ॥ अथयत्र यन्नहाणाध्यायोक्तार
व्यापते। तत्र द्वे लंबनावनत्योः संभवस्तानमाह। मध्यलग्नस्यमेभानोहरियस्पनसंभवः अतो
दृग्मध्यमक्रांतिसाम्येनावनतेरपि देशकालविशेषेण यथ्यवनतिप्रभवः लंबनस्यापिदृ
ग्वीन्यादिग्वशावनत्योच्यते ॥२॥ यदि त्रिभोनाध्यायोक्तप्रकारेणानीतमध्यलग्नेनार्कस्तु
स्यो भवति तदा लंबनाभावं एतेन मध्येन्दु लंबनाभवः अर्धदेवऽमतः सायान्हयोर्लं
बनस्यशून्यत्वे सिद्धं एवं यदास्वपः सौम्यमध्यलग्ने क्रांतिश्चक्लत्यनेनागच्छत तदाऽवनत
र्भावासंभवः। तन्महालंभूतान्यो नतांशा नामभावात् तत्र देशविशेषेण यथा उज्जयि
न्यांऽक्षांशाश्चतुर्विंशतिः तत्र यदोत्तरक्रांतिश्चतुर्विंशात्मिका तदाऽवनतेरसंभवः। एवं
यत्र देशेऽक्षांशाश्चतुर्विंशत्यधिकास्तत्रैसंभूवो नास्तिवकालविशेषेणयथा उज्जयिन्यां
कन्यालग्नं तमेशउदितः तत्र मध्यक्रांतिश्चतुर्विंशत्यंशात्मिका अनतिस्त्रावनतेरसंभवः
अन्यत्रसंभव एव एवं मध्यान्हान्यूर्वादिदिश्वद्धदिशिचयदाग्रहंतत्रलंबनस्यसंभवएव। अथ
लंबनावनत्योः प्रयोजनमाह। अमावस्यांत्यकालेसमकलोनाम रविचंद्रार्कौरवान्धादन्यत्रयत

हतोविस्थितोग्रस्यर्द्धेनाच्छिन्नेरवौ खाएकसूत्रेऽपि नस्पृशति चंद्रार्कयोर्भिन्नकक्षास्थितत्वा
न्नत्वात्। कदाचित्सिद्धांतशिरोमणौ ॥ यथासिद्धांतोमनुसृगादि(२२१४६२)।२५०मितार्ककक्षा चा
द्रीसहस्राणि तानि नराम २४००० संख्यानि यथा चंद्रग्रहणे यावचंद्रस्य कक्षा सैव भूच्छाया
यायाश्चापि ततः तिर्य्यक्ते समोन्नते न्यूनतावविम्बस्यर्द्धेच्छिन्नोपि द्रष्टा एकसूत्रेयश्यपाते न
व्यार्कग्रहणेऽर्कोन्यूनपश्यति भिन्नकक्षत्वात् ॥ अतस्तयोर्विनाशत्वं मंतरं नत्याख्यं चोच्यते ॥
॥ अथ लवेनानयनम् ॥ लग्नेपर्वांतनाडीनः कृपयैक्ययदपान्त्यमिः तज्ज्ञान्यापक्रमस्य
ग्रहीतव्यात्वोदयाभिधा तयालंकोदक्षौ लग्नं मध्योसंज्ञापयादितं नतकालं दोशांयो
गोदिवसाम्याक्षमन्यथा ॥ शेषंनतांशास्तत्कोविं मध्यज्यासाभिधीयते मध्योदयातथान्यस्य
त्रिज्यातावर्गितेफलं मध्यज्यावर्गविश्लिष्टं दृक्क्षेपः शेषतः पदं ततत्रिज्यावर्गाविश्लि
ष्टा नम्ले शंकुः सहगतिः नतांशवाकोटिज्यासस्फुटे दृक्क्षेपदृक्पाती एकज्यावर्गांतरे
दौलग्ना दृग्गतिर्जीवयामध्यांलग्नांऽर्कौ विश्लेषोऽल्पाकेदेन चिभाजिता मत्वीन्दोलवं ने
शेये पश्चात्घटिकादितत् ॥ स्पष्टवेषिततरामदयप्राणेस्ति पश्चकालीन लग्नीयत्र्यं।
तस्यलग्नस्यज्याकार्या तत् तेनतत्स्पष्टकोनितः कार्यापमन्ततौ सौम्ययोर्दिक्साम्ययोगोभिन्न २४

श्री